

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ - ΧΩΡΟΤΑΞΙΑΣ - ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΕΡΓΩΝ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ

ΚΥΚΛΑΔΕΣ
ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΠΙΚΕΣ ΙΣΤΟΡΙΕΣ
Από το φυσικό περιβάλλον στο ιστορικό τοπίο

Επιμέλεια
Λίνα Γ. Μενδώνη - Νίκος Μάργαρης

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΟΣ - ΕΘΝΙΚΟΝ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ - ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΑΘΗΝΑ 1998

ΑΡΧΕΙΑΚΑ ΤΕΚΜΗΡΙΑ ΚΑΙ ΚΥΚΛΑΔΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ (16ος - αρχές 19ου αι.)

Οι γραπτές μαρτυρίες από τις παλαιότερες εποχές επιτρέπουν μια αμφίδρομη σχέση με το τοπίο των Κυκλάδων. Από τη μία πλευρά στοιχεία του σημερινού περιβάλλοντος των νησιών μπορεί να τα εντοπίσει κανείς και στα παλαιότερα έγγραφα, ενώ από την άλλη αναφορές που βρίσκει στις ιστορικές πηγές μπορεί να τις αναγνωρίσει κοιτάζοντας το σημερινό νησιωτικό τοπίο. Η φυσική διαμόρφωση του εδάφους, οι ανθρωπίνες επεμβάσεις στο χώρο, οι καλλιέργειες και τα κτίσματα, τα αντικείμενα καθημερινής χρήσης και τα πολύτιμα αγαθά έχουν αφήσει ίχνη στα κείμενα της κάθε εποχής. Οι αναφορές αυτές επιτρέπουν να διαπιστώσουμε τις επιβιώσεις και τη συνέχεια, αλλά παράλληλα να εντοπίσουμε τις αλλαγές χρήσης ή τη βαθμιαία εξάλειψη στοιχείων των παλαιότερων πολιτισμών.

Το αρχειακό υλικό που αφορά τις Κυκλάδες συνιστά μια πλούσια πηγή γνώσης για την ιστορία των νησιών. Έχουμε την τύχη να έχουν διασωθεί από αρκετά νησιά σημαντικά αρχειακά σύνολα, κάποια από τα οποία έχουν μεταφερθεί στην Αθήνα και συναποτελούν μεγαλύτερες ή μικρότερες αρχειακές συλλογές, άλλα όμως εναπόκεινται σε τοπικά αρχεία και συλλογές στους ίδιους τους τόπους παραγωγής τους.

Η σημασία των αρχείων αυτών δεν περιορίζεται μόνο στην τοπική ιστορία των Κυκλάδων. Πράγματι η ένδεια αρχειακών μαρτυριών από πολλές περιοχές του ηπειρωτικού χώρου καθιστά τα νησιά σημεία αναφοράς και καλές αφορμές γνώσης των κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών που ίσχυαν στον ευρύτερο ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Στην ικανοποιητική αυτή πληροφόρηση από τις τοπικές αρχειακές πηγές μπορούν να προστεθούν τα πλούσια σε πληροφορίες βενετικά αρχεία, τα αρχεία του Βατικανού, τα - εν πολλοίς ακόμη ανεκμετάλλευτα- οθωμανικά αρχεία, οι προξενικές εκθέσεις, εμπορικά αρχεία τα οποία σχετικά πρόσφατα άρχισαν να αξιοποιούνται, ιδιωτικές συλλογές εγγράφων. Ο σημαντικός αυτός για τα ελληνικά δεδομένα πλούτος πηγών έχει καταστήσει τα νησιά των Κυκλάδων έδαφος γόνιμο για την ιστορική έρευνα. Ιδιαίτερα τομείς όπως αυτοί της κοινοτικής οργάνωσης, του φορολογικού συστήματος και της οικονομικής ζωής, του εθιμικού δικαίου, της αρχιτεκτονικής και οικιστικής συγκρότησης έχουν ελκύσει το ενδιαφέρον της σύγχρονης έρευνας και έχουν αποδώσει σημαντικότερους καρπούς.

Δύο σημαντικοί παράγοντες συντέλεσαν αποφασιστικά στην ύπαρξη- και τελικά διάσωση- του τοπικού ιστορικού αυτού υλικού. Ο ένας ήταν το υψηλό, για τα δεδομένα της εποχής, επίπεδο οργάνωσης των απαραίτητων στην τουρκική διοίκηση κοινοτικών θεσμών που επέτρεψε την παραγωγή γραπτών μαρτυριών και ρυθμίσεων για μια σειρά από θέματα που άπτονταν της κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης της ζωής των κατοίκων. Ο δεύτερος ήταν η θέσπιση και διατήρηση οργανωμένου νοταριακού συστήματος, το οποίο ήταν αποτέλεσμα της βενετικής επιρροής.

Η θεσμοθετημένη αυτή παράδοση της προσφυγής των κατοίκων των νησιών στον νοτάριο όταν προέκειτο να κληροδοτήσουν, να μεταβιβάσουν, να πωλήσουν, να δωρήσουν, ή να ανταλλάξουν οποιοδήποτε ακίνητο περιουσιακό τους στοιχείο εξυπηρετούσε και τους ιδιώτες και τις κοινότητες των νησιών. Οι κάτοικοι των νησιών κατοχύρωναν με αυτό τον τρόπο τα περιουσιακά τους στοιχεία και είχαν ένα ισχυρό όπλο στα χέρια τους ώστε να αποκρούσουν πιθανές αμφισβητήσεις ή διεκδικήσεις. Η κοινότητα από την άλλη πλευρά έπρεπε να έχει πλήρη εποπτεία των περιουσιακών στοιχείων των κατοίκων ώστε να κάνει στους φορολογούμενους την τελική κατανομή των φόρων που επέβαλλε η οθωμανική εξουσία.

Η καταγραφή λοιπόν και η γνώση από την κοινότητα όλων των μεταβολών που υφίσταντο τα ακίνητα περιουσιακά στοιχεία των κατοίκων ήταν μια ενέργεια αναγκαία για να εξασφαλιστεί η δίκαιη κατανομή

των έγγειων φόρων οι οποίοι ήταν και οι βασικοί φόροι που βάρουν τα νησιά. Η ακίνητη περιουσία των κατοίκων ήταν λοιπόν καταγεγραμμένη από την κοινότητα. Οι επίτροποι των κοινοτήτων σε συνεργασία με άλλα πρόσωπα ειδικά οριζόμενα γι' αυτό το σκοπό φρόντιζαν να συντάσσουν λεπτομερή κτηματολόγια στα οποία αναγραφόταν η περιουσία του κάθε κατοίκου και ο φόρος που του αναλογούσε, καθώς και φορολογικά κατάστιχα στα οποία καταγράφονταν οι ετήσιες φορολογικές υποχρεώσεις της κοινότητας. Οι κατάλογοι αυτοί αποτελούσαν βασικό εργαλείο για την οικονομική και φοροεισπρακτική λειτουργία των κοινοτήτων. Παράλληλα όμως η πρακτική αυτή της καταγραφής είχε και μία άλλη συνέπεια. Επέτρεψε τη διάσωση μεγάλου όγκου εγγράφων, πρόσφορων για τη μελέτη των εθιμικών επιταγών και των οικονομικών συναλλαγών των κατοίκων, αλλά και πολύτιμων για την κατανόηση των νοοτροπιών, των ανθρωπίνων συμπεριφορών, τελικά της συνολικής ιστορίας του κάθε τόπου.

Γενικότερα η οργάνωση των νησιωτικών κοινωνιών ακολουθούσε κάποιους εθιμικούς κανόνες που τηρούνταν με συνέπεια. Το εθιμικό δίκαιο, η *συνήθεια*, συνιστούσε ισχυρό ρυθμιστικό παράγοντα στη λειτουργία των νησιωτικών κοινοτήτων. Οι εθιμικοί κανόνες σε κάποιες περιπτώσεις είχαν αποτυπωθεί γραπτά είτε με τη μορφή κοινοτικών αποφάσεων που αφορούσαν συγκεκριμένα πρακτικά θέματα της ζωής των κατοίκων είτε μεταγενέστερα με τη μορφή πιο ολοκληρωμένων λογιότερων κειμένων που ρύθμιζαν με λεπτομέρειες την κοινοτική διοίκηση, τις συναλλαγές και γενικότερα τη λειτουργία των νησιωτικών κοινωνιών. Επίσης πολύτιμες πληροφορίες για τους εθιμικούς κανόνες που ίσχυαν στα νησιά βρίσκουμε στις δικαστικές αποφάσεις των *τοπικών κριτηρίων*. Οι αποφάσεις αυτές αφορούν ένα ευρύτατο φάσμα ιδιωτικών διαφορών που προέκυπταν μεταξύ των κατοίκων και αποτελούν ένα πανόραμα των κανόνων που ρύθμιζαν τη ζωή τους.

Από το ευρύ φάσμα των ερεθισμάτων που προσφέρουν οι αρχειακές αυτές πηγές επιλέξαμε να επισημάνουμε κάποια θέματα που σχετίζονται άμεσα με τη διαμόρφωση του χώρου στα νησιά των Κυκλάδων. Η επιλογή είναι απλώς ενδεικτική ενός προβληματισμού που μπορεί να αναπτυχθεί με αφετηρία το αρχειακό υλικό κάθε νησιού. Δεν φιλοδοξεί φυσικά να καλύψει το εύρος των ζητημάτων που μπορούν να τεθούν προς διερεύνηση, αλλά να δώσει απλώς εναύσματα για περαιτέρω συζήτηση.

ΟΙ ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΚΑΙ Ο ΝΗΣΙΩΤΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ

Τα φορολογικά κατάστιχα, καθώς επίσης τα δικαιοπρακτικά και άλλα έγγραφα της εποχής επιτρέπουν να ανιχνεύσουμε πληροφορίες για τη διαμόρφωση του νησιωτικού τοπίου και την επέμβαση του ανθρώπου σε αυτό, τη διασπορά και την εξάπλωση των καλλιεργητικών ζωνών, τους οικισμούς, τα αγροτικά κτίσματα και τις πρόχειρες οικοδομές για προσωρινή κατοικία, τις βιοτεχνικές εγκαταστάσεις για την μεταποίηση των προϊόντων της αγροτικής παραγωγής (μύλους, πατητήρια, ελαιοτριβεία). Επίσης μπορούμε να συναντήσουμε μαρτυρίες σχετικές με την κτηνοτροφία, τους τρόπους βοσκής, τα κτίσματα που χρησιμοποιούνταν στην κτηνοτροφική διαδικασία.

Η εκμετάλλευση τέτοιων αναφορών για να διευρύνουμε τις γνώσεις μας σχετικά με την ιστορία των νησιωτικού χώρου είναι δυνατή, αλλά δεν είναι πάντοτε ορατή με την πρώτη ματιά. Ο λόγος είναι ότι τα έγγραφα αυτά συντάχθηκαν για να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες των ανθρώπων που ζούσαν τότε, αλλά οι ανάγκες τους αυτές δεν ταυτίζονται με τις δικές μας γνωστικές επιθυμίες. Είναι επιβεβλημένο λοιπόν να προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε το κοινωνικό πλαίσιο και τις οικονομικές συνθήκες στις οποίες παρήχθηκαν, να αποκρυπτογραφήσουμε το λεκτικό και τις διατυπώσεις, να φωτίσουμε με τη σύγχρονη οπτική το λόγο της εποχής.

Ποιν προχωρήσουμε σε κάποιες ειδικότερες επισημάνσεις να σημειώσουμε επιγραμματικά δύο βασικές, κατά τη γνώμη μας, παραμέτρους της νησιωτικής οικονομίας στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας.

α) Παρά τη φυσική σχέση των Κυκλαδίων με τη θάλασσα ο χαρακτήρας της οικονομίας των νησιών μέχρι τα μέσα τουλάχιστον του 18ου αιώνα παρέμενε κατά βάση αγροτικός και κτηνοτροφικός. Αργότερα σε ορισμένα νησιά, όπως στη Μύκονο ή στη Σαντορίνη, παρατηρείται ανάπτυξη της ναυτιλίας και σημαντική στροφή σε εμπορικές- ναυτιλιακές δραστηριότητες. Έντονη ήταν η όσμωση των νησιωτών με το πειρατικό φαινόμενο, που είχε μακρά παράδοση στον χώρο του Αιγαίου. Σε αρκετά νησιά (όπως τη Μήλο, την Κίμωλο, την Ιο, τη Μύκονο, την Πάρο, την Αντίπαρο) η παρουσία των πειρατών είχε μεγάλη σημασία καθώς με αυτήν διαπλεκόταν σημαντικό τμήμα του ντόπιου πληθυσμού. Η ενεργή αυτή παρουσία των πειρατών και των κουρσάρων επέτρεψε να δημιουργηθεί μία τοπική αγορά που σχετιζόταν με την εμπορία των πειρατικών λειών.

β) Η γη είναι χαμηλής αποδοτικότητας και ο αγροτικός κλήρος περιορισμένος και διάσπαρτος. Το κληρονομικό δίκαιο μάλιστα που ήταν εθιμικά σε ισχύ συντελούσε στον περαιτέρω κατακερματισμό της γης. Μεγάλες αγροτικές ιδιοκτησίες είναι μάλλον σπάνιες στα νησιά των Κυκλάδων, με εξαίρεση τη Νάξο και ίσως την Τήνο, όπου οι επιβιώσεις των φεουδαρχικών σχέσεων και δομών της Φραγκοκρατίας είχαν μεγαλύτερο βάθος και διάρκεια.

Να σταθούμε εδώ για λίγο σε τρία ζητήματα που σχετίζονται άμεσα με τον τρόπο που διαμορφώνονταν οι ακίνητες περιουσίες στις Κυκλάδες και συνδέονται ενεργά με την εικόνα του κυκλαδίτικου τοπίου, επηρεάζονται από αυτό, αλλά με τη σειρά τους επηρεάζουν και τη διαμόρφωσή του. Τα θέματα αυτά είναι το κληρονομικό δίκαιο, ο θεσμός της προτίμησης και ο ορισμός της έκτασης των γαιών και της γειτονίας.

ΟΙ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΚΕΣ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ

Σημαντικός αριθμός ρυθμίσεων και εξειδικεύσεων συνιστούσαν το κληρονομικό δίκαιο που ίσχυε στα νησιά των Κυκλάδων. Οι ρυθμίσεις αυτές επιδίωκαν μέσα από διαδικασίες που σχετιζόνταν κυρίως με την κληρονομιά και την προίκα να προστατεύσουν την οικογενειακή περιουσία και να περιορίσουν τη διασπορά των ακινήτων ώστε αυτά να παραμείνουν στα μέλη της οικογένειας.

Η βασική ρυθμιστική διαδικασία που ίσχυε για τον καταμερισμό των κληροδοτούμενων αγαθών ορίζεται από την αρχή *το γονικό στο γονικό ή αλλιώς το θηλυκό στο θηλυκό, το αρσενικό στ' αρσενικό*. Σύμφωνα με την αρχή αυτή η διάθεση της γονικής περιουσίας όταν επρόκειτο να κληροδοτηθεί, να προικισθεί ή να δωρηθεί υπόκειτο σε κάποιους περιορισμούς. Οι περιορισμοί αυτοί είχαν σκοπό να περιέλθουν τα αγαθά αυτά στα τέκνα ή αν δεν υπήρχαν τέκνα να παραμείνουν στη ρίζα - πατρική ή μητρική - από την οποία προέρχονταν. Συνεπώς τα προικιά αγαθά της μητέρας κληροδοτούνταν στα παιδιά της. Αν αυτή όμως δεν είχε παιδιά αυτά τα αγαθά μετά το θάνατό της έπρεπε να επιστρέψουν στην οικογένεια των γονιών της. Ο σύζυγός της δεν είχε δικαίωμα να κληρονομήσει τα προικιά περιουσιακά στοιχεία της γυναίκας του. Φαίνεται ότι είχε δικαίωμα να τα διαχειρίζεται, αλλά αν η διαχείριση αυτή είχε άσχημα οικονομικά αποτελέσματα ήταν υπεύθυνος να αποκαταστήσει το προικί της γυναίκας του με δικά του αγαθά. Διαφορετική ήταν η αντιμετώπιση όσον αφορά τα περιουσιακά στοιχεία που είχαν αποκτηθεί μετά το γάμο. Η περιουσία αυτή στα περισσότερα νησιά φαίνεται ότι δεν είχε τις δεσμεύσεις της προικιάς και οι σύζυγοι μπορούσαν να την διαθέσουν με μεγαλύτερη ελευθερία.

Γεγονός είναι ότι στα περισσότερα νησιά των Κυκλάδων δεν υπήρχε κοινοκτημοσύνη στην περιουσία των συζύγων (η Σύρος και η Νάξος φαίνεται ότι αποτελούσαν εξαίρεση, καθώς ίσχυε η συζυγική κοινοκτημοσύνη κατ' επίδραση από το φραγκικό δίκαιο). Χαρακτηριστικό είναι επίσης το γεγονός ότι οι γυναίκες εμφανίζονται να πωλούν, να αγοράζουν και γενικά να μεταβιβάζουν με οποιοδήποτε τρόπο τα ακίνητα που αποτελούν δική τους περιουσία. Ένα τέτοιο σύστημα κληρονομικής μεταβίβασης δίνει προτεραιότητα στην

εξ αίματος συγγένεια, ενώ θέτει σε δεύτερη μοίρα τη συζυγική σχέση, ιδιαίτερα μάλιστα στην περίπτωση που δεν θα υπάρξουν απόγονοι.

Μεγάλος είναι ο αριθμός των ρυθμίσεων που όριζαν τον τρόπο με τον οποίο έπρεπε να διαθέσουν οι γονείς την περιουσία τους. Στις κωδικοποιήσεις των εθίμων των νησιών που αναφέραμε παραπάνω υπάρχουν λεπτομερείς αναφορές. Παράλληλα στις αποφάσεις των τοπικών δικαστηρίων εξετάζονται επιμέρους θέματα και δίνονται λύσεις στα καθημερινά κληρονομικά προβλήματα των κατοίκων. Εδώ να σημειώσουμε μόνο ότι σε αρκετά από τα νησιά των Κυκλάδων η γονική ακίνητη περιουσία διανέμεται είτε ως προίκα είτε ως κληρονομιά σε όλα τα παιδιά, αρσενικά και θηλυκά. Το ποσοστό που έπαιρνε κάθε απόγονος αφηνόταν στη διακριτική ευχέρεια του διαθέτη, στην πράξη όμως πολλές φορές υπήρχε εύνοια προς τους πρωτότοκους. Με αυτό τον τρόπο η κατάτμηση των ιδιοκτησιών γινόταν ακόμη εντονότερη.

Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΡΟΤΙΜΗΣΗΣ

Βασικό ρόλο στη διαμόρφωση και τη χωροθέτηση των ιδιοκτησιών των Κυκλαδίων έπαιξε ο θεσμός της προτίμησης. Ο θεσμός αυτός απαντάται από τη βυζαντινή εποχή, γνώρισε μεγάλη εξάπλωση και εφαρμόστηκε με συνέπεια στα νησιά των Κυκλάδων. Επίσημα καταργήθηκε με νόμο του ελληνικού κράτους μόλις το 1856.

Σύμφωνα με το θεσμό της προτίμησης σε περίπτωση πώλησης ενός ακινήτου η μεταβίβαση αυτή δεν μπορούσε να γίνει ελεύθερα σε οποιοδήποτε πρόσωπο. Αντίθετα είχαν δικαίωμα να προτιμηθούν, εφόσον φυσικά το επιθυμούσαν, οι συγγενείς του ιδιοκτήτη του ακινήτου και όσοι είχαν ιδιοκτησίες που συνόρευαν με το μεταβιβαζόμενο ακίνητο. Στα έγγραφα γίνεται διάκριση ανάμεσα στις δύο αυτές κατηγορίες δικαιούχων με δύο διαφορετικές εκφράσεις. Στα περισσότερα νησιά οι συγγενείς ορίζονται ως *πρόσιμοι και εδικοί*, ενώ οι γείτονες ως *σύμπλιοι*. Ιεραρχικά η προτίμηση κάλυπτε πρώτα τους συγγενείς και ήταν διαβαθμισμένη ανάλογα με το βαθμό συγγένειας προς τον πωλητή. Ακολουθούσαν οι πιθανοί συνιδιοκτήτες και τέλος έπαιναν όσοι συνόρευαν με το ακίνητο που μεταβιβαζόταν.

Η εθιμική αυτή επιταγή εφαρμοζόταν με παρόμοιο τρόπο στα νησιά των Κυκλάδων. Η τήρησή της ήταν ιδιαίτερα αυστηρή και οι κοινοτικές αρχές φρόντιζαν να μην γίνονται παραβιάσεις. Εχουν σωθεί πολυάριθμα νοταριακά έγγραφα με τα οποία οι έχοντες δικαίωμα προτίμησης κατέφευγαν στις τοπικές αρχές και απαιτούσαν να ακυρωθεί η μεταβίβαση ενός ακινήτου επί του οποίου μπορούσαν να θεμελιώσουν το δικαίωμά τους αυτό. Τα σχετικά έγγραφα οι νοτάριοι χαρακτήριζαν συνήθως με τον όρο *κοντραδίτο*, που προέρχεται από την ιταλική λέξη *contradito* = αντίρρηση. Η έγγραφη αυτή αντίρρηση κατατίθετο στην καγκελαρία της κοινότητας και σε περίπτωση που ήταν βάσιμη ο αγοραστής του αμφισβητούμενου ακινήτου ήταν υποχρεωμένος να παραδώσει το ακίνητο σε όποιον είχε δικαίωμα να προτιμηθεί. Ο τελευταίος του επέστρεφε τα χρήματα που είχε καταβάλει για να το αγοράσει.

Οι αποκλίσεις από νησί σε νησί αφορούσαν κυρίως το χρονικό διάστημα μέσα στο οποίο νομιμοποιόταν κάποιος να καταφύγει στις τοπικές αρχές προκειμένου να ακυρωθεί η μεταβίβαση που έγινε χωρίς να ληφθούν υπόψη τα δικαιώματά του. Ενδιαφέρον είναι ότι ο δικαιούχος μπορούσε να προβάλει τις αντιρρήσεις του ακόμη και μετά παρέλευση πολλών ετών από την τέλεση της μεταβίβασης του ακινήτου, με την προϋπόθεση ότι απουσίαζε από το νησί και δεν είχε λάβει γνώση της πράξης. Έπρεπε βέβαια να πείσει τις κοινοτικές αρχές ότι πραγματικά έλειπε από το νησί. Χαρακτηριστική είναι δικαστική απόφαση της 13ης Οκτωβρίου 1687 από τη Μύκονο με την οποία κάτοικος του νησιού διεκδικούσε ακίνητο που είχε πωλήσει η μητέρα του ισχυριζόμενος ότι έλειπε όταν έγινε η πώληση. Οι κριτές δεν τον δικαιώσαν γιατί δεν μπόρεσε να αποδείξει την απουσία του¹.

Η προτίμηση στην πράξη λειτουργήσε σαν ένας μηχανισμός που προσπαθούσε αφενός μεν να περιορίσει τον κατακερματισμό των ακινήτων και αφετέρου να βοηθήσει στην συνένωση γειτονικών ιδιοκτησιών.

Παράλληλα ήταν ένας τρόπος προστασίας της οικογενειακής περιουσίας από την πολυδιάσπαση που επέφεραν οι συνεχείς κατατιμήσεις. Αποτελούσε όμως σοβαρή τροχοπέδη τόσο στην ελεύθερη αγοραπωλησία των ακινήτων όσο και στη διαμόρφωση των τιμών τους με βάση τους νόμους της προσφοράς και της ζήτησης. Ήταν επόμενο λοιπόν όσο άλλαζαν οι οικονομικές συνθήκες ο θεσμός της προτίμησης να συναντά αντιδράσεις. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Σύρου. Η κοινότητα του νησιού στα 1812 αποφασίζει να καταργήσει παλαιότερη απόφασή της που είχε ληφθεί το 1695, την οποία μάλιστα χαρακτηριστικά μνημονεύει ως *καπίτουλο* (=έθιμο) *καλόν και άξιοπαίνεται δια έτότε καιροῦ*. Σύμφωνα με τη νέα απόφαση του 1812 δικαίωμα προτίμησης έχει πλέον ο συγγενής μόνο εφόσον αποδεχθεί την τιμή που πρότεινε για το πωλούμενο ακίνητο ο πλειοδότης. Ενδιάφερουσα είναι και η αιτιολόγηση της αλλαγής του εθίμου που προβάλλουν οι κοινοτικοί άρχοντες *έστοχαστήκαμεν και έσταθερώσαμεν άλλο νέο καπίτουλο εις όφελος τής φτωχολογίας*².

Ο ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΚΤΗΜΑΤΟΣ ΚΑΙ Η ΓΕΙΤΟΝΙΑ

Στα δικαιопρακτικά έγγραφα ο προσδιορισμός της ακριβούς θέσης του ακινήτου γίνεται με αναφορά σε κάποιον *σύμπλιο*, σε ένα πρόσωπο δηλαδή που η ιδιοκτησία του συνορεύει με το μεταβιβαζόμενο ακίνητο. Συνήθως δεν υπήρχε δήλωση της έκτασης του αγροκτήματος που μεταβιβαζόταν. Αραιές είναι και οι αναφορές στην παραγωγική ικανότητα των χωραφιών, ενώ σπανίως συναντάμε μνείες του σπόρου που απαιτείται για τη σπορά του χωραφιού. Ανάλογη είναι και η τακτική που ακολουθείται στα φορολογικά κατάστιχα όπου γενικά λείπουν οι αναφορές στο μέγεθος των φορολογούμενων ιδιοκτησιών. Αντίθετα οι τουρκικές απογραφές περιλαμβάνουν μετρήσεις της γης, οι καταμετρούμενες εκτάσεις όμως αφορούν κυρίως σύνολα και όχι την επιμέρους περιουσία του κάθε φορολογούμενου.

Επίσης στα δικαιопρακτικά έγγραφα με μεταβιβάσεις ακινήτων αλλά και στα περισσότερα φορολογικά κατάστιχα συνήθως δεν υπάρχει επακριβής προσδιορισμός της συγκεκριμένης θέσης του κτήματος ούτε και εντοπισμός του με σημάδια, δένδρα κλπ. Για τον προσδιορισμό δηλαδή του μεταβιβαζόμενου ακινήτου αρκούσε η απλή αναφορά στην τοποθεσία που βρισκόταν. Συνήθως υπήρχε απλώς το όνομα της τοποθεσίας. Ορισμένες φορές έχουμε και κάποια περαιτέρω σήμανση. Μπορεί να αναφέρεται έτσι κάποια εκκλησία, ή ένα μοναστήρι που βρισκόταν κοντά στο μεταβιβαζόμενο ακίνητο, να υπάρχει μνεία πηγαδιού ή πηγής ή αναφορά σε δημόσιο δρόμο ή άλλο χαρακτηριστικό σημείο. Στην πράξη μεταβίβασης καταγράφονταν επίσης τα ονόματα ενός ή συνηθέστερα δύο προσώπων που οι περιουσίες τους συνόρευαν με το μεταβιβαζόμενο ακίνητο, χωρίς όμως να ορίζεται η κατεύθυνση που υφίστατο η γειτονία.

Το πρόβλημα λοιπόν που τίθεται είναι το εξής. Αφού δεν υπήρχε αναφορά στην έκταση του κτήματος και δεν οριζόταν με ακρίβεια οι συνορεύοντες με ποιό τρόπο επιτυγχανόταν η οριοθέτηση της ιδιοκτησίας όταν η συνήθης διατύπωση είχε τη μορφή: *ο α πωλεί στον β ένα χωράφι που είναι σύμπλιο του χ και ψ*. Η απάντηση στο ερώτημα αυτό σχετίζεται νομίζω με την αίσθηση του χώρου, όπως την προσλάμβανε ο κάτοικος των νησιών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας και συνάπτεται με τη βαθύτερη εκείνη σχέση που συνέδεε τον άνθρωπο με τον τόπο του. Θα πρέπει να διακρίνουμε λοιπόν κάποιες σταθερές. Ο τόπος ήταν οικείος και γνωστός σε όλους. Οι άνθρωποι ήταν όχι μόνο γνωστοί μεταξύ τους, αλλά και γνώστες σε χονδρικές τουλάχιστον γραμμές των περιουσιακών στοιχείων των συγχωριανών τους. Άλλωστε η συνεχής παρουσία και η διαρκής σχέση των αγροτικών πληθυσμών με τη γη τους ενέγραφε στη μνήμη τα όρια των περιουσιών και επέτρεπε τη μετάδοση αυτής της γνώσης από γενιά σε γενιά. Ταυτόχρονα υπήρχαν και οι *πρα-*

¹. Γ.Α.Κ., Κ.60, χφ. 137.

². Π. και Ι. Ζέπος, 501- 502.

κτικοί, οι εμπειρογνώμονες κάθε τόπου που η γνώμη τους ήταν ιδιαίτερα βαρύνουσα. Από τη στιγμή λοιπόν που κάποιος αγόραζε ένα χωράφι ευρισκόμενο σε μια δεδομένη τοποθεσία ήταν περίπου σαφές τι ακριβώς αγόραζε. Χαρακτηριστικό είναι άλλωστε ότι στην πληθώρα αποφάσεων των τοπικών δικαστικών κριτηρίων των νησιών που αφορούν ποικίλα θέματα, δεν φαίνεται να υπήρξε σημαντικός αριθμός προσφυγών για αμφισβητήσεις των ορίων αγροτικών ιδιοκτησιών και καταπατήσεις.

Η αναφορά λοιπόν στους συνορίτες γινόταν προκειμένου να υπάρξει ακριβέστερος εντοπισμός του ήδη γνωστού ακινήτου και όχι με σκοπό να χαραχθούν τα ακριβή ιδιοκτησιακά όρια. Ενδιαφέρον νομίζω παρουσιάζει το γεγονός ότι ο τοπικός προσδιορισμός αυτής της μορφής τυπικά δεν μπορούσε να έχει διάκριση μεγαλύτερη από την ζωή των ανθρώπων στους οποίους αναφερόταν. Αφηνόταν λοιπόν σε ένα μεγάλο βαθμό στη μνήμη η διάσωση του ιδιοκτησιακού παρελθόντος ενός αγαθού. Έτσι παρότι τα έγγραφα μεταβίβασεων αποτελούν τίτλους ιδιοκτησίας, η παράμετρος του γραπτού ακριβούς προσδιορισμού των ορίων ενός ακινήτου, καθώς φαίνεται, δεν απασχολούσε τους κατοίκους.

ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΤΗΣ ΥΠΑΙΘΡΟΥ

Οι καλλιέργειες

Το αρχαιακό υλικό παρέχει πληροφορίες σχετικά με τη γεωργική παραγωγή στις Κυκλάδες. Οι πηγές αυτές αν συνδυαστούν με άλλες μαρτυρίες όπως κείμενα περιηγητών, εκθέσεις απεσταλμένων του Βατικανού, αναφορές των κατά τόπους κονσόλων (προξένων), ή τέλος εκθέσεις με στατιστικά στοιχεία που κλήθηκαν να συντάξουν με την ίδρυση του ελληνικού κράτους κατ' εντολή του Καποδίστρια ειδικοί απεσταλμένοι του, μπορούν να μας δώσουν μια εικόνα των καλλιεργούμενων σε κάθε νησί προϊόντων. Θα σταθούμε σε δύο τύπους τεκμηρίων που απαντώνται στο αρχαιακό υλικό των νησιών.

Καταρχήν τα φορολογικά κατάστιχα. Καταλληλότερη πηγή για το θέμα μας είναι η κατηγορία εκείνη φορολογικών καταστίχων, που οι νοτάριοι των νησιών ονόμαζαν συνήθως *σκαρτσάμπελα* ή *μάνες* και αποτελούσαν τα κτηματολόγια του κάθε νησιού. Τα κτηματολόγια που σώζονται από διάφορα νησιά έχουν ομοιότητες καθώς ο λόγος σύνταξής τους ήταν κοινός: η καταγραφή της ακίνητης περιουσία των κατοίκων προκειμένου να υπολογιστεί ο φόρος που αναλογούσε στον καθένα. Υπάρχουν όμως και σημαντικές διαφορές γιατί κάθε νησί ακολουθούσε τη δική του παράδοση στον τρόπο καταγραφής της φορολογήσιμης περιουσίας.

Οι πληροφορίες που συλλέγουμε για τις καλλιέργειες μπορούν να προκύψουν έμμεσα από τις καταγραφές του καταστίχου. Στα κτηματολόγια αυτά καταγράφονται οι οικογένειες κάθε νησιού που ήταν υπόχρεες καταβολής φόρου για την ακίνητη περιουσία που κατείχαν. Η καταγραφή γίνεται στο όνομα του συζύγου και στη φορολογική μερίδα κάθε νοικοκυριού προσγράφεται αναλυτικά η ακίνητη περιουσία που του ανήκει. Δίπλα σε κάθε ακίνητο σημειώνεται η τοποθεσία που βρίσκεται και ο φόρος που το βαρύνει. Από την επεξεργασία τέτοιου είδους φορολογικών καταστίχων μπορεί να προκύψει η πυκνότητα και η διασπορά συγκεκριμένων καλλιεργειών, η χαρτογράφηση του νησιού βάσει των καλλιεργειών αυτών.

Σαφέστερες αναφορές έχουμε για την αμπελοκαλλιέργεια διότι τα σχετικά κτήματα καταγράφονται ρητά ως *αμπέλια*, καθώς και για ορισμένα δένδρα (όπως ελιές, συκιές, αμυγδαλιές, βελανιδιές). Όσον αφορά όμως τα σιτηρά, το βαμβάκι και άλλες καλλιέργειες οι πληροφορίες των καταστίχων αυτών είναι τις περισσότερες φορές πτωχότερες, γιατί ο φόρος που αναγράφεται συνήθως αφορά το ακίνητο και όχι το καλλιεργούμενο ή το παραγόμενο προϊόν. Παραδείγματα αναλυτικής χρήσης τέτοιων τεκμηρίων αποτελούν μελέτες που έχουν γίνει για τη Σέριφο ή τη Μύκονο, ενώ με βάση ανάλογα τουρκικά φορολογικά κατάστιχα για τη Σαντορίνη και τη Μήλο.

Τα δικαιιοπρακτικά έγγραφα είναι η δεύτερη πηγή για την οποία κάναμε λόγο. Στα έγγραφα πωλήσεων, δωρεών, ανταλλαγών, διαθηκών, προικοσυμφώνων και στις άλλες νοταριακές πράξεις, οι μεταβιβάσεις

αγροτικών εκτάσεων έχουν πρωταγωνιστικό ρόλο. Και εδώ οι καλλιέργειες που συνάγονται με ασφάλεια αφορούν όσες δηλώνονται ρητά στα έγγραφα μεταβίβασης, δηλαδή το αμπέλι, την ελιά και κάποια άλλα δένδρα. Στις υπόλοιπες περιπτώσεις γίνεται λόγος για μεταβιβάσεις διαφόρων τύπων αγροκτημάτων χωρίς να υπάρχει ιδιαίτερη αναφορά στο είδος της καλλιέργειας. Εξαιρέσεις με μνείες συγκεκριμένων καλλιεργειών δημοπρασιών μπορούμε να συναντήσουμε, δεν είναι αρκετές όμως ώστε να συνθέσουν την καλλιεργητική εικόνα του τόπου.

Να επισημάνουμε επίσης ότι η εξέταση των νοταριακών πράξεων επιτρέπει δύο διαφορετικού μεθολογικού χαρακτήρα προσεγγίσεις. Οι πράξεις αυτές έχουν σωθεί είτε σε νοταριακούς κώδικες που κρατούσαν οι κατά τόπους νοτάριοι είτε σε λυτά μεμονωμένα έγγραφα. Από τα νησιά κυρίως που έχουμε την τύχη να σωθούν νοταριακοί κώδικες (όπως τη Νάξο, τη Μύκονο, την Πάρο κ.α.) διαθέτουμε μεγάλο αριθμό εγγράφων που φθάνουν σε χιλιάδες δικαιπραξίες. Οι πράξεις αυτές καλύπτουν - τις περισσότερες φορές με χρονικά χάσματα- την περίοδο από τον 17ο αιώνα έως τα χρόνια της επανάστασης του 1821. Έχουμε λοιπόν συχνά μεγάλες και σχετικά πλήρεις σειρές εγγράφων που προσφέρονται σε ποσοτικού τύπου επεξεργασία και επιτρέπουν με τη μέθοδο του δείγματος να παρακολουθηθεί η εξέλιξη ορισμένων φαινομένων.

Όσον αφορά το ειδικότερο θέμα των καλλιεργειών από μία τέτοιου τύπου μελέτη μπορεί να προκύψουν ενδιαφέροντα πορίσματα για το είδος των καλλιεργούμενων γαιών, τη θέση των εκτάσεων αυτών στην τοπική αγορά ακινήτων, τις τιμές που εξασφάλιζαν τα αμπέλια και οι άλλες κατηγορίες γαιών, τις καλλιεργητικές ζώνες ή τις θέσεις που παρατηρείται πύκνωση μιας συγκεκριμένης καλλιέργειας κ.λπ. Ένα παράδειγμα τέτοιας χρήσης των πηγών έχουμε για τη Σαντορίνη, όπου έχει μελετηθεί μεγάλος αριθμός πωλητηρίων εγγράφων και έχει δειχθεί η πρωτεύουσα σημασία του αμπελιού στην οικονομία του νησιού. Ανάλογη προσπάθεια έχει γίνει για τη Μύκονο, όπου επίσης έχει φανεί ότι τα αμπέλια αντιπροσώπευαν σημαντικό τμήμα των καλλιεργούμενων γαιών.

Η δεύτερη προσέγγιση αφορά τη λεπτομερειακή εξέταση και σχολιασμό μεμονωμένων νοταριακών πράξεων, κυρίως εγγράφων που παρουσιάζουν κάποιο ειδικό ενδιαφέρον για το εθιμικό δίκαιο του κάθε τόπου. Τέτοιου τύπου μελέτες έχουν επιχειρηθεί κυρίως από ιστορικούς του δικαίου και έχουν προκύψει σημαντικά πορίσματα. Οι τελευταίοι χρησιμοποιώντας τις πηγές αυτές - αλλά και τις κωδικοποιήσεις των εθίμων, καθώς επίσης και τις αποφάσεις των τοπικών δικαστηρίων - έχουν αποκαταστήσει το εθιμικό δίκαιο που ίσχυε στα νησιά των Κυκλάδων σχετικά με το καθεστώς ιδιοκτησίας των ακινήτων, τη διαδικασία μεταβίβασης, το κληρονομικό δίκαιο κ.ά. νομικού κυρίως προσανατολισμού θέματα. Σε σχέση με το θέμα των καλλιεργειών η προσφορά των προσεγγίσεων αυτών έγκειται κυρίως στη διερεύνηση των καλλιεργητικών σχέσεων και των μορφών που έπαιρναν οι σχέσεις αυτές.

Ακολουθώντας θα αναφερθούμε σε κάποια θέματα που προκύπτουν από τις προσεγγίσεις που αναφέραμε παραπάνω. Η επιλογή των παραδειγμάτων αυτών είναι εντελώς ενδεικτική και σκοπό έχει όχι βέβαια να επιλύσει, αλλά απλώς να επισημάνει προβλήματα που άλλωστε παραμένουν ακόμη ανοικτά στη σύγχρονη ιστορική έρευνα.

Τα αμπέλια

Σε αρκετά νησιά των Κυκλάδων το αμπέλι αποτέλεσε μία από τις βασικές καλλιέργειες. Μάλιστα ορισμένα νησιά παρήγαγαν και εξήγαγαν σημαντικές, για τις γεωργικές δυνατότητές τους, ποσότητες κρασιού. Στην κατηγορία αυτή μπορούν να υπαχθούν η Σαντορίνη, η Σύρος, η Μύκονος, η Πάρος, η Ανδρος, η Σέριφος κ.ά. Να σταθούμε λίγο σε μια-δυο χαρακτηριστικές περιπτώσεις:

- Το κρασί της Θήρας ήταν φημισμένο σε όλη τη Μεσόγειο για την ιδιαίτερη γεύση του και το άρωμά του. Ένας περιηγητής, ο Francois Richard, περιγράφει ως εξής τα αμπέλια του νησιού: *Τα κλήματα των αμπελιών έχουν χονδρούς κορμούς και υψώνονται πάνω από το έδαφος μισό πόδι. Είναι φυτεμένα σε απόσταση μεταξύ τους περίπου ένα πήχυ γιατί αν είναι κοντά το ένα με το άλλο μπερδεύονται οι ρίζες τους, που είναι*

μακρικές, και δεν μπορούν να τραβήξουν τους απαραίτητους χιμούς. Ένα μέρος του κρασιού πουλιέται αμέσως στη Χίο και τη Σμύρνη και καμιά φορά στην Κωνσταντινούπολη. Σήμερα [το 1657] το μεταφέρουν όλο στον Χάνδακα της Κρήτης και επειδή είναι καλής ποιότητας, πουλιέται ακριβότερα από το κρασί της Νάξου και της Πάρου³. Στα μέσα του 18ου αιώνα η παραγωγή της Σαντορίνης, σύμφωνα με υπολογισμούς που έχουν γίνει, πρέπει να έφθανε στις 600.000 οκάδες κρασί, ενώ λίγο μετά την επανάσταση τα 2.7 εκατομμύρια οκάδες.

- Η μελέτη των φορολογικών καταστίχων έχει δείξει ότι σημαντικό τμήμα της καλλιεργούμενης έκτασης της Σερίφου ήταν αφιερωμένο στην αμπελοκαλλιέργεια. Το κρασί ήταν το μόνο από τα προϊόντα του νησιού αυτού που γνωρίζουμε ότι - τουλάχιστον λίγα χρόνια πριν την επανάσταση - εξαγόταν. Το ενδιαφέρον είναι ότι το σύνολο της παραγωγής της Σερίφου σε μούστο διοχετευόταν στην Ύδρα μετά από ειδική συμφωνία που είχε γίνει μεταξύ Ύδραίων και Σεριφίων. Η συναλλαγή αυτή απέφερε σημαντικά χρηματικά ποσά στη Σέριφο.

Η καταγραφή στα φορολογικά και δικαιοπρακτικά έγγραφα ενός κτήματος ως αμπελιού συχνά συνοδεύεται από κάποιο χαρακτηρισμό δηλωτικό της ποιότητας και κυρίως της παλαιότητας των φυτεμένων αμπελών. Συναντάμε έτσι όρους όπως: *αμπελάκι, ξάμπελο, γεροντάμπελο, παλιάμπελο, νιάμπελο, φυτεία*. Η τελευταία λέξη χρησιμοποιόταν ήδη από τους βυζαντινούς χρόνους για να δηλωθεί το πρόσφατα φυτεμένο αμπέλι, που δεν έχει προλάβει ακόμη να δώσει καρπούς. Υστερα από τέσσερα συνήθως χρόνια η *φυτεία έμπαινε στον κάματο* γινόταν δηλαδή παραγωγικό αμπέλι.

Ενδιαφέρον από την πλευρά της οικονομικής ιστορίας και της ιστορίας του δικαίου παρουσιάζουν εδώ συμβάσεις εμφύτευσης που μαρτυρούν τις συνθήκες υπό τις οποίες μπορούσε να γίνει η φύτευση του αμπελιού, τους όρους συνεργασίας του ιδιοκτήτη της γης με αυτόν που αναλάμβανε τη φύτευση και τη φροντίδα του κτήματος μέχρι να δώσει καρπό, το ποσοστό της παραγωγής που αναλογούσε στον καθένα, τον καταμερισμό και την ανάληψη των κινδύνων από πιθανή καταστροφή της καλλιέργειας. Τέτοιοι τύποι συμβάσεων περιλαμβάνονται στο αρχαιακό υλικό αρκετών νησιών (όπως της Σαντορίνης, Νάξου, Μυκόνου κ.ά.), οι όροι των συμφωνιών όμως διαφέρουν αρκετά από τόπο σε τόπο.

Μία άλλη πληροφορία είναι η αναφορά στο ληνό (ή πατητήρι), που συχνά ήταν εγκατεστημένος στο φυτεμένο με αμπέλια κτήμα και μεταβιβαζόταν μαζί με αυτό. Φαίνεται λοιπόν ότι η πρώτη φάση για την παραγωγή του κρασιού γινόταν επιτόπου στα κτήματα και κατόπιν μεταφερόταν ο μούστος για αποθήκευση σε χώρους που βρισκόνταν στους οικισμούς των νησιών. Υπάρχουν όμως και αναφορές σε πατητήρια που αποτελούσαν συμπληρωματικές εγκαταστάσεις σπιτιών.

Τα δένδρα

Η αναφορά στην καλλιέργεια συγκεκριμένων δένδρων δεν είναι ιδιαίτερα πυκνή στα έγγραφα της εποχής. Η αραιή έστω όμως αυτή παρουσία επιτρέπει τον εντοπισμό κάποιων καλλιεργειών κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας και επιβεβαιώνει μαρτυρίες που έχουμε από άλλες πηγές (κυρίως από τα περιηγητικά κείμενα). Ιδιαίτερα επισημαίνονται καλλιέργειες: ελιάς (Νάξος), μουριάς (Ανδρος, Τήνος), βελανιδιάς (Κέα), συκιάς (Μύκονος κ.α.) κ.λπ. Η μνεία των δένδρων γίνεται είτε σε συνδυασμό με τη μεταβίβαση κάποιου κτήματος που περιείχε δένδρα είτε αφορά μεμονωμένα φυτά. Μεμονωμένα δένδρα επίσης μπορούσαν να δωρηθούν ή να ανταλλαγούν με άλλα ακίνητα. Για παράδειγμα σε διαθήκη του 1820 από τη Σίφνο η Ειρήνη θυγατέρα του ποτέ Γιαννουλάκη Μαγκανάρη ανάμεσα στα άλλα αγαθά που κληροδοτεί στους κληρονόμους της *αφήνει και ένα έλαιόδενδρον ές τὸ μοναστήριον τῆς Σέρφου τῶν Ταξιαρχῶν διὰ τὴν μνημονεύουν ἀενάως*⁴.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει εδώ η ανάδειξη ενός θέματος που έχει σχέση με το καθεστώς ιδιοκτησίας των δένδρων. Φαίνεται ότι στις Κυκλάδες ίσχυε η δενδροκτησία ανεξάρτητα από τον ιδιοκτήτη της γης. Ήταν δυνατόν δηλαδή ο ιδιοκτήτης του δένδρου και των καρπών του, και ο ιδιοκτήτης της υποκείμενης γης να είναι

³. Α. Τσελίκας, Το αμπέλι..., 161.

⁴. Σ. Συμεωνίδης, 138.

διαφορετικά πρόσωπα. Οι ιδιοκτησίες τους ήταν σαφώς διαχωρισμένες και ο κάθε ιδιοκτήτης είχε δικαίωμα να πωλήσει, δωρίσει ή να μεταβιβάσει με οποιοδήποτε τρόπο το αγαθό που του ανήκε. Παράλληλα ήταν δυνατή η εξ ημισείας και από κοινού κατοχή ενός δένδρου από δύο διαφορετικά πρόσωπα που μοιράζονταν τον καρπό.

Η γη και η πέτρα

Η κατασκευή πεζουλών, αναβαθμών του εδάφους κατασκευασμένων με ξερολιθιές είναι γνωστό χαρακτηριστικό του κυκλαδίτικου χώρου. Η μεταμόρφωση αυτή του άγονου και πετρώδους εδάφους των ορεινών όγκων των νησιών σε καλλιεργήσιμες- έστω χαμηλής παραγωγικότητας- γαίες υπήρξε ένα έργο τεράστιο, εξαιρετικά κοπιαστικό, μακροχρόνιο και ουσιαστικά συνεχές, καθώς τα αντιστηρίγματα αυτά του εδάφους χρειάζονταν αδιάκοπη φροντίδα, και επιδιορθώσεις. Οι πέτρινες αυτές πεζούλες προστατεύουν τα χωράφια από τη διάβρωση των υδάτων, εμποδίζουν την κατολισθήση του χώματος αλλά παράλληλα χρησιμεύουν και ως τρόπος προσδιορισμού και οριοθέτησης των ιδιοκτησιών. Για να δηλωθούν χρησιμοποιούνται στα έγγραφα διάφορες ονομασίες, που διαφέρουν από τόπο σε τόπο.

Παράλληλα η πέτρα που υπάρχει σε αφθονία στις Κυκλάδες χρησιμοποιείται για περίφραξη και οριοθέτηση και των χωραφιών που βρίσκονται σε πεδινό έδαφος. Οι αγροί αυτού του είδους φέρουν επίσης ποικίλα κατά τόπους ονόματα.

Οι τοίχοι των κλεισμάτων - όπως ονομάζονταν στη Μύκονο, στη Σύρο κ.α.- έπρεπε να διατηρούνται. Κανείς από τους συνορίτες δεν είχε δικαίωμα να τους γκρεμίσει. Χαρακτηριστική είναι απόφαση του 1819, του γκοτζίαπαση Μιχαλάκη Βασιλείου Καϊρη από την Ανδρο, με την οποία υποχρεώνεται η Άντζα γυνή του Γεωργίου Ίω. Μαστρογεώργη με τον υιόν της τόν Ίω. να καταβάλει τα έξοδα για την αποκατάσταση των τοίχων ενός κλείσματος, τους οποίους είχαν γκρεμίσει χωρίς την έγκριση του ιδιοκτήτη του κτήματος⁵.

Η έννοια του τόπου

Η ποικιλία του εδάφους που παρουσιάζει η μορφολογία των νησιών αντιστοιχεί σε μια εξίσου μεγάλη ποικιλία λέξεων που χρησιμοποιούνται προκειμένου να δηλωθούν οι διάφοροι τύποι καλλιεργήσιμων εκτάσεων. Χαρακτηριστικό είναι ότι οι λέξεις που χρησιμοποιούνται διαφέρουν ή παραλλάσσουν από νησί σε νησί με αποτέλεσμα να μην είναι σαφές πάντοτε το είδος του κτήματος που κάθε φορά αναφέρεται.

Από την ποικιλία αυτή των σημάτων της γης να σταθούμε για λίγο σε ένα χαρακτηριστικό όρο, ο οποίος φαίνεται ότι είχε λάβει διαφορετικό νόημα από νησί σε νησί. Πρόκειται για τη λέξη *τόπος* είτε μόνη της είτε ως δεύτερο συνθετικό. Τη λέξη αυτή τη συναντάμε με δύο έννοιες στις αρχαικές πηγές. Τη μία την βρίσκουμε κυρίως στη Νάξο, όπου ο *τόπος* ταυτιζόταν με τον *αφεντότοπο*, με μια μεγάλη δηλαδή έκταση που είχε στην κατοχή του ένας ιδιοκτήτης. Ο *τόπος* επομένως σε αυτό το νησί ουσιαστικά ταυτίζεται με τις εκτάσεις που είχαν οι μεγάλες ισχυρές οικογένειες οι οποίες ήταν κάτοχοι φέουδων.

Από την άλλη πλευρά η λέξη *τόπος* χρησιμοποιείται συχνά ως δεύτερο συνθετικό στα νοταριακά έγγραφα της εποχής που εξετάζουμε προκειμένου να δηλωθεί μία ορισμένη έκταση γης ή ένας χώρος που είναι αφιερωμένος σε μιá συγκεκριμένη δραστηριότητα. Η δραστηριότητα αυτή προσδιορίζεται από το πρώτο συνθετικό της λέξης. Συναντάμε λοιπόν όρους όπως: *σπιτότοπος*, *μυλότοπος*, *φουρνότοπος*, *μελισσότοπος* κ.ά., οι οποίες αναφέρονται σε ανάλογες χρήσεις του δεδομένου χώρου. Στις περιπτώσεις του *σπιτότοπου*, *φουρνότοπου*, *μυλότοπου*, η λέξη χρησιμοποιόταν προκειμένου να δηλωθεί ότι στον χώρο αυτό υπήρχε από παλαιότερα το αντίστοιχο κτίσμα (σπίτι, φούρνος, μύλος) ή ότι το συγκεκριμένο σημείο ήταν κατάλληλο να δοθεί στη χρήση αυτή.

⁵. Δ. Πασγάλης, τ. 2, 237.

Η κτηνοτροφία και οι κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις

Οι χώροι βοσκής και σταβλισμού των ζώων καθώς και οι άλλες εγκαταστάσεις που χρησιμοποιούνταν στην κτηνοτροφία είναι στοιχεία του αγροτικού τοπίου των νησιών. Στις αρχαικές πηγές εντοπίζονται με διάφορες ονομασίες: *μάντρες, βουκλόμαντρες, βουδόμαντρες, βοκολιοί, μαντροκαθίσματα* (Σύρος), *μονιάσματα* (Σίφνος), κ.λπ. Πρόκειται για χαμηλής αξίας, πρόχειρες εγκαταστάσεις και κτίσματα που συνήθως ήταν εγκατεστημένα σε απόσταση από τον κεντρικό οικισμό του νησιού.

Από τις μαρτυρίες που έχουμε φαίνεται ότι η κτηνοτροφία ήταν ανεπτυγμένη στα νησιά του Αιγαίου και η εκτροφή τόσο των βοοειδών όσο και των αιγοπροβάτων αποτελούσε μια σημαντική οικονομική δραστηριότητα των κατοίκων. Ερχόταν να συμπληρώσει το αγροτικό εισόδημα που λόγω του άγονου στα περισσότερα νησιά εδάφους ήταν περιορισμένο. Ιδιαίτερα μεγάλος φαίνεται ότι ήταν ο αριθμός των ζώων που εκτρέφονταν στη Νάξο. Σε μια έκθεση του 1833, ο συντάκτης της την ονομάζει *στατιστική εικόνα*, η Νάξος χαρακτηρίζεται *πολλά μηλοβότανος* και δίδονται οι ακόλουθοι αριθμοί: 60.000 αιγοπρόβατα, 1.500 βόες, 100 ίπποι, 1.000 μίονοι, 1.500 όνοι, 3.000 χοίροι.

Εκτός από τα κτίσματα, για τη συγκέντρωση των ζώων χρησιμοποιούνταν και οι σπηλιές οι οποίες αποτελούσαν ιδιωτική περιουσία, που υπόκειτο μάλιστα σε φορολογική υποχρέωση. Στη Φολέγανδρο σύμφωνα με μία μαρτυρία υπήρχαν 15 τέτοια *σπήλια* που χρησιμοποιούνταν ως καταφύγιο των βοσκών και των ποιμνίων τους. Φαίνεται μάλιστα ότι εξασφάλιζαν και υψηλές τιμές πώλησης καθώς το 1674 στη Μύκονο ένα τέτοιο *σπήλιο* πωλήθηκε προς 25 γρόσια.

Παράλληλα στη χρήση των κτηνοτρόφων είχαν δοθεί και διάφορες ερημονησίδες. Αυτές συνήθως χρησιμοποιούνταν για βοσκή από τους κατοίκους των κοντινών κατοικημένων νησιών. Τη χαρακτηριστικότερη περίπτωση αποτελεί η Δήλος, η οποία το 1689 με έγγραφο συμφωνία του κοινού της Μυκόνου χωρίστηκε σε τέσσερα τμήματα. Υπεύθυνος του κάθε τμήματος ορίστηκε ένας *καπετάνιος*, που ανήκε στους προύχοντες της Μυκόνου, ο οποίος μαζί με τη *συντροφία* του ανέλαβε την κτηνοτροφική εκμετάλλευση του τμήματος του νησιού που του δόθηκε. Ανάλογη είναι και η περίπτωση της Γυάρου που χρησιμοποιείτο ως τόπος βοσκής από τους Συριανούς.

Οι τόποι βοσκής όμως των ζώων καθώς και -σε ορισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις- ο μεγάλος αριθμός τους αποτελούσαν μόνιμες αιτίες για έριδες μεταξύ των κατοίκων. Οι κοινότητες είχαν θεσπίσει ειδικούς κανόνες για τις περιπτώσεις που ζώα έμπαιναν σε καλλιεργημένες εκτάσεις και κατέστρεφαν την αγροτική παραγωγή. Το πρόβλημα φαίνεται ότι κατά περιόδους οξυνόταν και προκαλούσε παρεμβάσεις των κοινοτικών αρχών.

Η κοινότητα της Μυκόνου για παράδειγμα αναγκάστηκε να πάρει μέτρα κατά των κτηνοτρόφων, γιατί καθώς ο αριθμός των ζώων (κυρίως των αιγοπροβάτων) είχε αυξηθεί και η φύλαξή τους ήταν πλημμελής προξενούσαν καταστροφές σε καλλιεργήσιμες εκτάσεις γης. Εύγλωτα περιγράφει την κατάσταση που είχε δημιουργηθεί έγγραφο της κοινότητας με ημερομηνία 2 Ιουνίου 1667: *... έπερισέψασιν από τόν άρκετόν τους τού καθανούς βόδια, χοίρους, πρόβατα και από τά άποδέλοιπα πάσα λογής ζώα τά όποια τόσο έπληθήκασιν πού δέν τά χωρεί ό τόπος κάνοντας ζημιές περισσότερον παρά διάφορο....* Αποφασίζουν λοιπόν οι προεστοί να περιορίσουν τα ζώα που είχε δικαίωμα να κατέχει κάθε κάτοικος σε δύο ή τρία⁶. Ο μεγάλος αυτός αριθμός εκτρεφόμενων ζώων διευκόλυνε την καθιέρωση στα περισσότερα νησιά του εθμικού κανόνα του *σκοτώματος*. Στη Νάξο μάλιστα υπήρξαν καταγγελίες ότι οι τοπικοί φεουδάρχες εκμεταλλεύονταν τη συνήθεια αυτή και έβαζαν τους υπηρέτες τους να παρασύρουν τα ζώα των κατοίκων στα κτήματά τους. Κατόπιν τα φόνευαν και κατακρατούσαν τα νεκρά ζώα υποστηρίζοντας ότι μόνα τους είχαν καταφύγει εκεί παραβιάζοντας τα σύνορα της ιδιοκτησίας τους. Οι κανόνες του *σκοτώματος* περιγράφονται με ακρίβεια σε έγγραφο του 1833

⁶ Π. Ζεφλέντης, *Σύστασις* . . . 25- 6.

που συντάξε ο έπαρχος του νησιού Ιω. Μαμουλής: *A. Τα χονδρά ζώα δεν σκοτώνονται αλλά συλλαμβάνονται και φυλακώνονται, οίον βόδια, αγελάδες, μουλάρια, φοράδες, άλογα, γαϊδούροι και γάδαροι. B. Τα λιανά ζώα σκοτώνονται όταν είναι εξαπολυτά και χωρίς μπαστούρες, πλὴν πάντοτε διὰ πυροβόλου όπλου, και ουχί δια τινός μη πυροβόλου όπλου. Τό δέ θανατωθέν ζώον άφίνεται εις τό κτήμα, και τό παραλαμβάνει ό κύριος του ζώου, πληρώνων όμως άνελλιπώς προς τόν κτηματίαν τήν όποίαν έπροξένησε τό ζώον του ζημίαν*⁷.

Στις αρχαικές πηγές μπορούν να εντοπισθούν και ειδικές ρυθμίσεις για την κτηνοτροφία, οι οποίες ίσχυαν σε ορισμένα νησιά των Κυκλάδων και είχαν σοβαρές επιπτώσεις στη διαμόρφωση του κυκλαδίτικου τοπίου. Θα σημειώσουμε δύο από αυτές:

α. Οι βολές

Με το θέμα της βοσκής των ζώων συνδέεται άμεσα η ύπαρξη των βολών που έχει παρατηρηθεί ιδίως στην Κέα και στην Κύθνο. Με τη λέξη αυτή χαρακτηριζόταν μία αγροτική έκταση στην οποία υπήρχαν δύο διαφορετικοί ιδιοκτήτες, από τους οποίους ο ένας είχε το δικαίωμα καλλιέργειας και ο άλλος το δικαίωμα χορτονομής, είχε δηλαδή τη δυνατότητα να δώσει στα ζώα του την εναπομένουσα στον αγρό καλαμιά. Στην Κέα η διπλή αυτή ιδιοκτησία ήταν πολύ διαδεδομένη και διατηρήθηκε σε ισχύ μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα.

Έχει τις ρίζες της στο φεουδαλικό σύστημα που είχε επιβληθεί στο νησί κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας, το οποίο επέτρεπε στο φεουδάρχη να παραχωρεί σε διαφορετικά πρόσωπα το δικαίωμα καλλιέργειας και το δικαίωμα βοσκής στον ίδιο αγρό. Τις περισσότερες φορές η έκτασης μιας βολής δεν ταυτιζόταν με ένα μεμονωμένο κτήμα, αντίθετα συνήθως κάλυπτε μια εκτεταμένη περιοχή. Χαρακτηριστικό είναι ότι το 1831 υπήρχαν στην Κέα 164 βολές, από τις οποίες οι 44 ανήκαν στην οικογένεια Πάγκαλου, την οικονομικά ισχυρότερη οικογένεια του νησιού. Οι αγροί που επιβαρύνονταν με δικαίωμα βολής δεν επιτρεπόταν να περιφράσσονται. Εάν συνέβαινε κάτι τέτοιο το δικαίωμα αυτό χανόταν.

Η εθιμικά ισχύουσα αυτή μορφή ιδιοκτησίας έχει σχέση με δύο δεδομένα του κυκλαδίτικου χώρου. Το ένα ήταν το σύστημα αγροανάπαυσης με το οποίο ένα τμήμα του αγρού καλλιεργείτο και το άλλο έμενε ακαλλιεργητο. Το δεύτερο ήταν η έλλειψη ελευθερών τόπων βοσκής, καθώς η περιορισμένης αποδοτικότητας γη ωθούσε τους κατοίκους να επεκτείνουν όσο ήταν δυνατό περισσότερες τις καλλιεργούμενες εκτάσεις.

β. Τα μαντροκαθίσματα και οι κολληγιές

Ανάλογο φαινόμενο με τις βολές ήταν τα *μαντροκαθίσματα* που συναντώνται στη Σύρο. Με το όνομα αυτό δηλώνονταν γαίες που είχαν παραχωρηθεί αποκλειστικά για βοσκή ποιμνίων. Το *μαντροκάθισμα* ήταν μια πλήρης κτηνοτροφική εγκατάσταση. Αποτελείτο από το *μιτάτο* που ήταν κτισμένο με ξερολιθιές και συνήθως είχε στρογγυλό σχήμα. Έξω από αυτό ήταν η *μάντρα* δηλαδή ο περιτειχισμένος (με μεγάλες πέτρες που ονομάζονταν άσιροι) χώρος, ο οποίος αποτελούσε τον τόπο συγκέντρωσης και αριμέματος των προβάτων. Στη *μάντρα* υπήρχε επίσης το *ριφοκέλι* που προοριζόταν για τη συγκέντρωση των αιγών.

Ενδιαφέρον είναι ότι οι βοσκοί δεν έβοσκαν τα πρόβατά τους ατομικά αλλά με το σύστημα της *κολληγιάς*, που αποτελούσε ένα ιδιότυπο συνεταιρισμό. Κάθε *κολληγιά* διέθετε ένα ποίμνιο και μία *μάντρα*, ενώ τα ζώα, το γάλα, το κρέας, η κοπριά και γενικά τα εισοδήματα που προέκυπταν από το ποίμνιο τα μοιράζονταν όσοι μετείχαν σε αυτήν. Η προέλευση των *κολληγιών* κατά πάσα πιθανότητα πρέπει να αναζητηθεί στα χρόνια της Φραγκοκρατίας, όταν ο Δούκας του Αιγαίου είχε παραχωρήσει κάποιες εκτάσεις γης σε ευνοούμενές του οικογένειες για ποιίμανση. Είναι πιθανό ότι κατά την τουρκοκρατία τμήματα γης που είχαν μείνει αδιάθετα τα διένειμε με τη σειρά της η κοινότητα.

⁷. Ι. Δελλα-Ρόγκα, 477- 478.

Οι κατοικίες της αγροτικής υπαίθρου

Πρόχειρες εγκαταστάσεις που χρησιμοποιούν ως χώροι κατοικίας, αλλά και αποθήκες της σοδειάς και των εργαλείων, συναντάμε στα περισσότερα νησιά των Κυκλάδων. Για να δηλωθούν χρησιμοποιούνταν διάφορα ονόματα όπως *κατοικίες* ή *καθοικίες*, *θεμωνιές*, *χωριά* (Μύκονος), *στάβλοι* (στην Κέα), *κατζάβρες* (Πάρος) κλπ. Οι αγροικίες αυτές αποτελούν βασικό γνώρισμα του αγροτικού τοπίου των νησιών, βρίσκονται σφηνωμένες σε πλαγιές των βουνών ή σε λόφους και απέχουν αρκετά η μία από την άλλη. Οι αρχειακές πηγές της εποχής μνημονεύουν σαφώς την ύπαρξή τους. Καταγράφονταν ως αγαθά φορολογήσιμα, ενώ τις εντοπίζουμε συχνά σε δικαιοπρακτικά έγγραφα να μεταβιβάζονται ως ανεξάρτητα ακίνητα.

Τα κτίσματα αυτά ήταν απλά στην κατασκευή. Αποτελούνταν από ένα ή δύο δωμάτια και χρησιμοποιούν ως πρόχειρος τόπος κατοικίας όλης της οικογένειας την εποχή των αγροτικών εργασιών κυρίως κατά τους θερινούς μήνες. Χαρακτηριστική -αν και υπερβολική- είναι η γλαφυρή περιγραφή παλαιού ιστορικού της Κέας σχετικά με τις *καθοικίες* του νησιού αυτού: *‘Ο γεωργικός πληθυσμός... κατοικιών εις ἄθλιους στάβλους μάλλον γιὰ ζῶα καταλλήλους, εις τοὺς ὁποίους γονατίζων και ἔρωπων εἰσῆρχετο διὰ τὴν χαμηλότητα τῆς εἰσόδου, τὸ ὁποῖον τρόπον τινὰ ὑπενθύμιζεν εις αὐτὸν εἰσερχόμενον και ἔξερχόμενον ὅτι δὲν πρέπει νὰ σηκῶσει κεφάλι*⁸.

Το σύστημα αυτό της αγροικίας έχει κατηγορηθεί από μελετητές που έγραψαν για τα νησιά στα τέλη του περασμένου αιώνα με το επιχείρημα ότι απομόνωνε κοινωνικά, θρησκευτικά, εκπαιδευτικά τους χωρικούς και εμπόδιζε την συνολική πρόοδο των νησιών. Παρά τις επικρίσεις όμως αυτές η ύπαρξη της δεύτερης κατοικίας αποτελούσε μέχρι πρόσφατα βασικό συστατικό της καθημερινής ζωής σημαντικού τμήματος του αγροτικού πληθυσμού των νησιών. Η διάδοσή τους και η μακρόχρονη παρουσία τους στα νησιά μπορεί να συσχετισθεί και με τους ακόλουθους παράγοντες:

- Καταρχήν σχετιζόταν με το γενικότερο πρόβλημα της έλλειψης ασφάλειας που αντιμετώπιζαν οι κάτοικοι των νησιών περίπου μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα, η οποία και υποχρέωνε τους κατοίκους να συσπειρώνονται σε ένα σφιχτό προστατευμένο οικισμό.

- Οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις μιας οικογένειας μπορούσαν να βρίσκονται σε μεγάλη απόσταση από τον τόπο μόνιμης κατοικίας της. Το πρόβλημα ήταν εντονότερο στα μικρότερα νησιά, σε εκείνα που είχαν ουσιαστικά ένα μόνο βασικό οικισμό (όπως η Μύκονος, η Ίος κ.ά.), στον οποίο συγκεντρωνόταν το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού. Οι αγροικίες λοιπόν εξυπηρετούσαν τους γεωργούς γιατί συνιστούσαν μια βάση κοντά στα κτήματά τους που τους επέτρεπε να έχουν ευκολότερη και συντομότερη πρόσβαση στα χωράφια τους και τα ζώα τους.

- Ο κατακερματισμός της αγροτικής ιδιοκτησίας που έχει επισημανθεί σε μελέτες που αφορούν τα νησιά των Κυκλάδων και η διασπορά των περιουσιακών στοιχείων μιας οικογένειας σε μικρά έγγεια αγαθά που απείχαν σημαντικά μεταξύ τους μεγέθυναν το πρόβλημα των συχνών και μεγάλων μετακινήσεων που απαιτούνταν για την καλλιέργεια των γαιών και καθιστούσαν απαραίτητη την ύπαρξη μιας στοιχειώδους οικίας στην εξοχή, ιδιαίτερα κατά την εποχή φώρτου των αγροτικών εργασιών.

- Οι συνθήκες αυτές γαιοκτησίας καθιστούσαν τη δεύτερη αυτή οικία αναγκαίο συμπλήρωμα της κύριας χειμερινής κατοικίας. Η ύπαρξή της επέτρεπε στους αγρότες να παρακολουθούν από κοντά τις αγροτικές και κτηνοτροφικές τους δραστηριότητες, ενώ παράλληλα δεν αποκόπτονταν από την κοινή ζωή που συμπυκνωνόταν στον κεντρικό οικισμό του νησιού. Αυτό τους εξασφάλιζε επαφή και πρόσβαση στην τοπική αγορά, ενημέρωση για όσα συνέβαιναν στο νησί και συμμετοχή στα τοπικά δρώμενα.

- Τα σπίτια της χώρας στα νησιά, παρότι ήταν συνήθως μικρά, έπρεπε να στεγάσουν συχνά πολυμελείς οικογένειες. Η ιδιαίτερα πυκνή δόμηση σε συνδυασμό με το πλημμελές αποχετευτικό δίκτυο δημιούργ-

⁸ Ι. Ψύλλας, 212.

γούσαν, όπως φαίνεται και από μαρτυρίες περιηγητών που επισκέφτηκαν τις Κυκλάδες κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας, δυσμενείς όρους διαβίωσης. Η ύπαρξη λοιπόν εναλλακτικής- πρόχειρης έστω - κατοικίας για το καλοκαίρι ανακούφιζε τον κύριο οικισμό, ιδιαίτερα τους θερινούς μήνες που το πρόβλημα λόγω των καιρικών συνθηκών θα ήταν εντονότερο.

ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΤΟΥ ΣΠΙΤΙΟΥ

Πληροφορίες για το μέγεθος των σπιτιών, τους βοηθητικούς τους χώρους, την εσωτερική δομή και οργάνωση, τον εξοπλισμό τους σε σκεύη και εργαλεία, μπορούμε να συλλέξουμε από ορισμένες κατηγορίες νοταριακών εγγράφων. Τα προικοσύμφωνα, οι διαθήκες και τα ιβεντάρια (ή ιβαντάρια) που ήταν κατάλογοι αγαθών, αποτελούν πλουσιότερη πηγή σχετικών πληροφοριών. Οι πράξεις αυτές μας επιτρέπουν να αποκτήσουμε μία εικόνα των αντικειμένων που αποτελούσαν τον εξοπλισμό ενός κυκλαδίτικου σπιτιού στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας.

Τα προικοσύμφωνα και οι διαθήκες ακολουθούν ένα συγκεκριμένο τυπικό τρόπο σύνταξης. Οι πληροφορίες που μας δίνουν για την εξωτερική όψη του σπιτιού και το μέγεθός του είναι περιορισμένες. Δηλώνεται όμως σχεδόν πάντοτε εάν το σπίτι ήταν κατώγι η ανώγι, αφού όπως είναι γνωστό στις Κυκλάδες ίσχυε η οριζόντια ιδιοκτησία. Αντίθετα όσον αφορά τον γενικό εξοπλισμό του σπιτιού τα τεκμήρια που μας παρέχουν είναι λεπτομερέστερα. Ιδίως τα προικοσύμφωνα περιέχουν πολύτιμες πληροφορίες για την επίπλωση, τα οικιακά σκεύη, τα διακοσμητικά αντικείμενα, τα υφάσματα του σπιτιού, το ρουχισμό -ιδιαίτερα μάλιστα τη γυναικεία ενδυμασία- και γενικότερα το συνολικό εξοπλισμό του νοικοκυριού. Βέβαια σε αυτά καταγράφεται όχι ο πλήρης εξοπλισμός του σπιτιού αλλά μόνον τα αγαθά που προικίζονται και επομένως δεν έχουμε μια ολοκληρωμένη εικόνα του συνόλου των αντικειμένων που υπήρχαν σε ένα σπίτι. Οι διαθήκες είναι συνήθως πτωχότερες σε τέτοιου είδους πληροφορίες καθώς ο διαθέτης κάνει λόγο κυρίως για τα ακίνητα που καταλείπει στους κληρονόμους του και περιστασιακά μόνο αναφέρεται σε κινητά αγαθά.

Τα ιβεντάρια είναι οι κατάλογοι αγαθών που συντάσσονταν είτε μετά θάνατο είτε σε ορισμένα νησιά μετά την τέλεση του αρραβώνα ή λίγο πριν το γάμο. Στη δεύτερη αυτή περίπτωση έχουμε ουσιαστικά καταγραφή των προικιών ή μάλλον των αντικειμένων που προορίζονται για την προικοδοσία και επομένως ισχύει ο περιορισμός που σημειώσαμε παραπάνω για τα προικοσύμφωνα. Αντίθετα τα ιβεντάρια, όταν είναι κατάλογοι των αγαθών που ανήκουν σε κάποιον προσφάτως θανόντα, αποτελούν εξαιρετικές πηγές γιατί συνιστούν λεπτομερή καταγραφή όλων των αντικειμένων που βρίσκονταν σε κάποιο σπίτι. Το σημαντικό είναι ότι σε αυτήν την περίπτωση η καταγραφή είναι πλήρης, γιατί αφορά ένα προς ένα τα αγαθά που υπήρχαν στο σπίτι του θανόντος, καθώς ο συντασσόμενος κατάλογος προοριζόταν να δοθεί στους κληρονόμους του, προκειμένου να διασφαλισθεί η κληρονομιά τους. Δυστυχώς όμως οι σωζόμενες σχετικές πράξεις από νησιά των Κυκλάδων είναι ελάχιστες.

Ο συνδυασμός λοιπόν των γνώσεων που μας παρέχουν οι τρεις παραπάνω τύποι νοταριακών εγγράφων, καθώς φυσικά και οποιαδήποτε άλλη μαρτυρία σχετική με το θέμα, είναι ο καλύτερος δρόμος για να γνωρίσουμε τα αγαθά που συναποτελούσαν τον εξοπλισμό ενός τυπικού κυκλαδίτικου σπιτιού στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας. Πριν προχωρήσουμε στην παράθεση τριών συγκεκριμένων παραδειγμάτων, ενδεικτικών όσων πληροφοριών μπορούν να συλλεχθούν, να σημειώσουμε κάποιες γενικότερες παρατηρήσεις που αναδεικνύονται από τα νοταριακά έγγραφα της εποχής.

- Ένα γενικό χαρακτηριστικό του εξοπλισμού του τυπικού νησιώτικου σπιτιού είναι η ένδεια, με εξαίρεση φυσικά κάποιες ειδικές περιπτώσεις αρχοντικών που περισσότερο τονίζουν παρά μεταβάλλουν τη γενική αυτή εικόνα. Στα προικοσύμφωνα καταγράφεται συχνά πληθώρα αντικειμένων που μπορεί να δημιουργούν την εικόνα πλούτου. Αν τοποθετήσουμε όμως με τη φαντασία μας τα αντικείμενα αυτά μέσα στο σπίτι,

αναδεικνύονται νομίζω οι σοβαρές ελλείψεις που υπήρχαν. Να τονίσουμε για άλλη μια φορά την εξαίρεση των σπιτιών που ανήκαν σε οικονομικά ισχυρές οικογένειες, όπου ο εξοπλισμός του σπιτιού και ο ρουχισμός είναι πλουσιότερος και πολυτελέστερος.

- Η πλειοψηφία των μαγειρικών σκευών και των αντικειμένων που κληροδοτούνται στα περισσότερα προικοσύμφωνα είναι σε δεύτερη -ή ίσως και σε πολλαπλή- χρήση. Δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις που γίνεται λόγος για τρύπια τηγάνια ή σπασμένα πιάτα, τα οποία καταγράφονται στο προικοσύμφωνο ως προικώα αγαθά. Χαρακτηριστικό είναι επίσης ότι ο αριθμός των προικιζόμενων πιατικών ή κουταλιών δεν ακολουθεί τις συνηθισμένες αριθμητικές εκφράσεις (δωδεκάδες, εξάδες κ.λπ.), αλλά είναι ο τυχαίος κάθε φορά αριθμός που βρισκόταν στη διάθεση της οικογένειας.

- Σημαντική είναι η έλλειψη επίπλων. Συνήθως καταγράφονται μόνο στοιχειώδη αντικείμενα επίπλωσης, κάποιο κρεβάτι και σχεδόν πάντοτε μία ή περισσότερες κασέλες, που χρησιμοποιούνταν για την αποθήκευση των προικιών. Την εικόνα του φτωχικού οικιακού εξοπλισμού μας μεταφέρουν και περιηγητές που επισκέφτηκαν τα νησιά. Το 1735 ο Ιησούιτης Νικόλας Σαραμπάτ που πέρασε από τη Μήλο αφού αναφερόθει στην καθαριότητα των σπιτιών παρατηρεί ότι τα μόνα έπιπλα που υπήρχαν ήταν σεντούκια και ξύλινα καθίσματα, ενώ στα ράφια έβλεπε κανείς ως διακοσμητικά χάλκινα σκεύη, φλυτζάνια, πιάτα και πήλινα δοχεία. Ανάλογες ήταν και οι εντυπώσεις του de Forbin, ο οποίος το 1818 φιλοξενήθηκε στην Κίμωλο από τον εκεί Γάλλο υποπρόξενο Μπρεστ. Παρόλο που η οικία του Μπρεστ ήταν μία από τις καλύτερες της Κιμώλου η επίπλωσή της περιοριζόταν σε σαρακοφαγώμενους πάγκους και τραπέζια.

- Αντίθετα μεγάλος είναι συχνά ο αριθμός μικρών αντικειμένων πολυτελείας (όπως πιπερολόγια, αλατολόγια, κάδρα κ.ά.), που τις περισσότερες φορές μάλιστα είναι εισαγόμενα από περιοχές της Δυτικής Ευρώπης. Η ύπαρξή τους νομίζω δικαιολογείται περισσότερο από το κέντρισμα της περιέργειας και την επιθυμία απόκτησης που γεννά το πρωτότυπο, καινούργιο και ξενόφερτο πράγμα και εκδηλώνεται όπως είναι φυσικό στα νησιά που είχαν εντονότερες σχέσεις με τη Λύση. Η κατοχή τους όμως μοιάζει μάλλον αποσπασματική και τυχαία και δεν φαίνεται ούτε να αντανάκλα την αφομοίωση ενός δυτικού τρόπου ζωής, ούτε να ανταποκρίνεται σε κάποιο συγκεκριμένο μοντέλο κατανάλωσης.

- Μεγάλος είναι ο αριθμός και η ποικιλία των προικιζόμενων γυναικείων ρούχων. Υπάρχει πληθώρα διαφόρων ειδών ενδυμάτων και συμπληρωματικών εξαρτημάτων της γυναικείας φορεσίας, τα οποία καταγράφονται λεπτομερώς. Δεν γνωρίζουμε όμως εάν τα ρούχα αυτά ήταν προς χρήση ή προς αποθήκευση. Είναι πολύ πιθανόν ότι τα πολυτιμότερα από αυτά τα φορούσαν σπανίως, μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις. Ο κύριος σκοπός τους ήταν ακριβώς η μεταβίβαση κατά το γάμο από τη μητέρα στην κόρη. Αποτελούσαν λοιπόν ένα είδος παρακαταθήκης που με τη σειρά της η κόρη θα μεταβίβαζε και εκείνη στη δική της θυγατέρα.

- Λεπτομερής είναι η καταγραφή των προικιζόμενων ασπρορούχων, κουβερτών, κουρτινών και άλλων υφασμάτων που χρησιμοποιούνταν στο νοικοκυριό του σπιτιού. Τα υφάσματα αυτά καταγράφονταν αναλυτικά γιατί αποτελούσαν βασικά συστατικά της προίκας.

- Σημαντική είναι η κληροδότηση κοσμημάτων που για τις ευπορότερες οικογένειες αποτελούσαν απαραίτητο στοιχείο της προικοδοσίας. Τα κοσμήματα -κατά κύριο λόγο τα χρυσά- εμφανίζονται να έχουν σημαντικό κόστος. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η μετατροπή του νομίσματος σε κόσμημα και η προσαρμογή του ως εξάρτημα της γυναικείας ενδυμασίας. Για το σκοπό αυτό μεταχειρίζονταν κυρίως χρυσά ευρωπαϊκά νομίσματα μεγάλης αξίας τα οποία σπανίως χρησιμοποιούνταν στις καθημερινές οικονομικές συναλλαγές. Τον ίδιο ρόλο μπορούσαν να παίξουν και σειρές ασημένιων νομισμάτων που συνδεδεμένα μεταξύ τους διαμορφώνονταν σε διάφορους τύπους κολιέ. Το νόμισμα συνελώς έχανε την άμεσα ανταλλακτική του αξία και μετατρέποταν σε πολιτισμική αξία και σύμβολο κύρους.

Ακολούθως αναδημοσιεύουμε μία διαθήκη, ένα προικοσύμφωνο και ένα ιβεντάριο από νησιά των Κυκλάδων. Τα σχόλια στο πρώτο και στο τρίτο έγγραφο με ελάχιστες προσθήκες ανήκουν στους εκδότες τους.

1. Διαθήκη.⁹

Ἐπειδὴ καὶ ὁ θάνατος εἶναι χρέος ἀπαραίτητο, τὸ δὲ τέλος τῶν ἀν²θρώπων ἀδελον καὶ ὁ καθεὶς ἔχει χρέος νὰ προβλέπη |³ καὶ νὰ προσδιορίζη τὰ τῆς τελευτῆς του, οὕτω καὶ ἐγὼ τὸ Μα⁴ρου-σάκι γυνὴ ποτὲ Λεονάρδου Καῖρη ἔτι σώας ἔχων |⁵ τὰς φρένας ἠθέλησα μὲ ἰδίαν βουλὴν καὶ γνώμη νὰ |⁶ διορίσω τῆς θυγατέρας μου τῆς Ἐρήνης. Ἐν πρώτοις συγχωρ⁷ῶ ὄλων τῶν χριστιανῶν, ζητῶ καὶ ἐγὼ τὴν παρὰ |⁸ πάντων συχώρεσιν. Ἡ εὐχή μου νὰ εἶναι μὲ τὸν προηγούμενον τὸν Ἰωακείμ ἢ εὐχή μου μὲ τὸν προηγούμενον Παρ¹⁰θέμιον ἢ εὐχή μου νὰ εἶναι μὲ ὅλα μου τὰ παιδιά μου τὸν |¹¹ Λουρέντζο, Θεόδωρο, Μαρουλάκη καὶ Ἐρήνη. Ἀφῆνω τοῦ ἀρχι¹²ερέως τὴν πρόθεσι γρόσια πέντε, εἰς τὸν Ἅγιον Νικόλαον |¹³ ὅπου θενὰ θαφτῶ γρόσια εἴκοσι, τοῦ σακελλάριου ἕνα σαραν¹⁴τάρι καὶ τοῦ ὁμοίου πέντε γρόσια νὰ μὲ μνημονεύη, εἰς τὴν |¹⁵ Παναγία τοῦ Καμπάνη νὰ μοῦ κάμη ἕνα σαραντάρι ὁ πα¹⁶πᾶ Νικόλαος, εἰς τὴν Παναγία τὴν Κοιμανῆ ἕνα σαραντάρι |¹⁷ γρόσια πέντε. Ἀφῆνω τῆς θυγατέρας μου τῆς Ἐρήνης τὰ δύο |¹⁸ κλείσματα τὰ Λυτῖδια τοῦ Σταλούνη, ἀκόμα τὴν |¹⁹ Λιβάδα, ὁμοίως νὰ ἔχη ἢ θυγατέρα μου ἢ Ἐρήνη τὸ πρᾶγμα |²⁰ ὅπου τῆς ἀφήνει ὁ κύρης της ὡς καθὼς φαίνεται καὶ ἢ διαθή²¹κη του ὅπου τῆς τὰ διορίζει νὰ τὰ ἔχη εἰς τὴν ἐξουσίαν της. Ἀκόμα |²² τῆς ἀφήνω τῆς Ἐρήνης τρία στρώματα καὶ τέσσερα παπλῶ²³μα(τα), δύο μαξελάρες τοῦ σοφᾶ, ντετζερέδες τέσσερις, ἐννιά λε²⁴τζέρια καὶ τὰ λεγενόμπρικα, ἕνα ἄσπρο χρουσοῦ ροῦχο |²⁵ καὶ μία φέλπα ἀρματωμένη καὶ ἕτερον φέλπα καθημερ²⁶νῆ καὶ ἕνα χρουσοῦ φουστάνι καὶ σάγιο φουστά²⁷νι τζαινούργιο καὶ ἕτερον σάγιο φουστάνι καθημερινὸ καὶ τέσσερα |²⁸ μισογέλεκα μὲ τὰ στομαχικά τῶνε καὶ τέσσερα ζευγάρια σεντό²⁹νια καὶ τέσσερις κουρτίνες, δύο ζευγάρια μαξελάρια, δύο ζευ³⁰γάρια μαλαματένια σκολαρίκια, ἕνα λαιμὸ μποτόνια, ἕνα κορδόνι μα³¹λαματένιο μὲ μία ντουμπλα καὶ μὲ ἕνα γκολφάκι, τρία δακτυ³²λῖδια μαλαματένια καὶ τὴν εὐχή μου. Ἀφῆνω ἐπιτροπικοὶ μου |³³ τὸν υἱόν μου τὸν προηγούμενον Ἰωακείμ καὶ Γεωργάκη Καῖρη νὰ |³⁴ παραστέκονται εἰς κάθε ὑπόθεσιν τῆς θυγατέρας μου καὶ εἰς τὰ ψυ³⁵χικά μου ὅπου ἐδιόρισα. Καὶ αὐτὰ ὅλα ὅπου ἐδιόρισα νὰ εἶναι |³⁶ στερεὰ καὶ ἀσάλευτα καὶ εἰ μὲν καὶ κανένα μου παιδί ἠθέλεν |³⁷ διασειεῖ τὴν παρὼν διαθήκη, νὰ ἔχη τὴν κάταρά μου. Οὕτως |³⁸ ἔγινε ἢ παρὼν διαθήκη, ὑπογράφονται καὶ ἀξιόπιστοι

⁹ Δ. Ι. Πολέμης, Εἴκοσι διαθήκαι ἐξ Ἀνδρου (1678-1831), Πέταλον I, 1977, ἐγγρ. 8.

μάρι³⁹τρεις. Ἀκόμα τῆς ἀφήνω τῆς θυγατέρας μου τῆς Ἐρήνης μία κασέλα καὶ ἓνα σκρίνιο καὶ ἓνα πε⁴⁰φένι, μὲ τοῦτο νὰ μοῦ κἀνῃ τὴν θανή μου ὁ υἱός μου ὁ προηγούμενος Ἰωακείμ⁴¹ καὶ τὰ ψυχικά μου ἢ θυγατέρα τὸ Μαρουλάκι. |

⁴² Ἐγὼ ἢ τζερά Μαρούσα γυνὴ ποτὲ Λεονάρδου Καίτη βε-
βαι⁴³ώνω τὴν μπαρῶν διαθήκη. |

⁴⁴ σακελλάριος Ἄνδρου μαρτυρῶ. |

⁴⁵ Μιχάλης Καίτης μαρτυρῶ. |

⁴⁶ Γεώργιος Μιχαὴλ Καίτη μαρτυρῶ.

3. τὸ Μαρουσάκι : Τὰ γυναικεῖα ὑποκοριστικὰ ἐν Ἄνδρῳ ἀπαντοῦν κατὰ θηλυκὸν (ἢ Μαρουσάκη) ἢ οὐδέτερον (τὸ Μαρουσάκι, Μαρουσάτσι) γένος.

9. προηγούμενον Παρθένιον : Εἰς τὸν Παλαιὸν Κώδικα τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἀναφέρεται ὡς μοναχὸς ταξιδιώτης ἐκ Μυτιλήνης τὸ 1804, χφ. Ἁγίου Νικολάου 64, σ. 331.

12. Ἅγιον Νικόλαον : Ἐννοεῖται ὁ ναὸς τῆς Μεσαριᾶς.

16. Παναγία Κουμανή : Ἐκ τοῦ ναοῦ τούτου ἔλαβε τὸ ὄνομά του τὸ πλησίον τῆς Μεσαριᾶς χωρίον.

18. τοῦ Σταλοῦνη : Τὸ ἐπώνυμον δὲν εἶναι ἄγνωστον εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Κορθίου. Τὸ 1795 ἀναφέρεται ὁ Δημήτρης Σταλοῦνης ἀφιερωτῆς ἐν τῇ μονῇ τῆς Παναχράντου, Ἐμμ. Ἰ. Καρπαθίου, Ἡ ἐν Ἄνδρῳ ἱερά μονὴ Παναχράντου (Ἀθήναι, 1938), σ. 281.

19. τὴν Λιβάδα : Τὸ τοπωνύμιον εἶναι συνηθέστατον εἰς Ἄνδρον, προκειμένου περὶ ἀγρῶν ἀφθονούντων εἰς ὕδατα πηγαῖα.

23. λετζέρια : τουρκ. lenger = μεγάλη χαλκίνη λεκάνη.

24. λεγενομπρικια : τουρκ. legenibrik = λεκάνη μετὰ πρόχοος. Ἐν-
ταῦθα ἐννοοῦνται μᾶλλον οἱ πρόχοοι. Πρβλ. Δ. Π. Πασχάλη, Ἀνδριακὸν
γλωσσάριον (Ἀθήναι, 1933), σ. 12.

25. φέλλα : ἰταλ. feltra = ὕφασμα χνουδατῶν.

26. σάγιο : Εἶναι τὸ βυζαντινὸν σαγίον, ὕφασμα ἐξ αἰγείων τριχῶν,
βλ. Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς, τόμ. Β' Π (Ἀθήναι,
1948), σ. 75.

30. ἓνα λαϊμὸ μποτόνια : ἰταλ. bottone = κόμβος. Μποτόνια ἐλέ-
γοντο ἐν Ἄνδρῳ ρομβοειδεῖς κόμβοι συνδεδεμένοι πρὸς ἀλλήλους καὶ ἀπο-
τελοῦντες περιδέραιον. Βλ. Πασχάλη, Γλωσσάριον, σ. 86.

31. ντούμπλα : Εἶδος φλωρίου, βλ. Ἰ. Κ. Βογιατζίδου, Γλῶσσα καὶ
λαογραφία τῆς νήσου Ἄνδρου (ἐπὶ τῇ βάσει ἐπιτοπίου μελέτης), τόμ. Β'
[= Ἀνδριακά Χρονικά 5 (1956)], σ. 238.

31. γκολφάκι : Μεσαιωνικὸν γυναικεῖον κόσμημα τοῦ στήθους (Πα-
σχάλη, Γλωσσάριον, σ. 46). Ἡ λέξις γκόλφι ἐκ τοῦ ἐγκόλπιον, βλ. Ν. Π.
Ἀνδριώτη, Ἐτυμολογικὸν λεξικὸν τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς (Θεσσαλονίκη,
1967), σ.ν. γκόλφι.

32. ἀφήνω ἐπιτροπικοί μου : Συχνῇ ἐν Ἄνδρῳ, ὅπως καὶ εἰς ἄλλας
νήσους τῶν Κυκλάδων, ἢ κατάληξις -οι εἰς τὴν αἰτιατικὴν πληθυντικῶν.

33. Γεωργίκη Καίτη : Εἶναι ἴσως οὗτος ὁ μεταξὺ τῶν μαρτύρων
ὑπογράφων.

37. κ'ιαμα : Πρβλ. Πασχάλη, Γλωσσάριον, σ. 61· Βογιατζίδου,
Γλῶσσα καὶ λαογραφία, τόμ. Β', σ. 152.

38. *κατσέλα* : Πρβλ. Πασχάλη, *Γλωσσάριον*, σ. 60 - 61.

39. *σκιγνίον* : Ιταλ. *scigno* = χρηματαποθήκη. Έν "Ανδρω δηλοῖ τὸ μετ' ἑμυκρίων ξύλων ἀναλόγιον, βλ. Βογιατζίδου, *Γλώσσα καὶ λαογραφία*, τόμ. Γ', σ. 47.

42. *τ'όρα* : κυρά.

46. *Γώργιος Μιχαήλ Καίτη* : Χρ. Καίρειου Βιβλιοθήκης "Ανδρου 10, 55

2. Προικοσύμφωνο.¹⁰

Χειρόγρ. 212, f. 59^v. Προικοσύμφωνον τῆς 8 Ἰουλίου 1734.

Προικοσηφονο Χουσαικι| Εἰς δοξεν Θεοῦ· αμῆν. 1734 Ἰουληοῦ 8, (Πά-
 Κοσταντι Στριανου με| την ρος), Π(αρ)ικια. Ἔθος παλεὸν επικρατησεν και
 θιγατηρ Σκιεφο|φηλαξ Ντε νομος εδοθι παρα Θεοῦ· οὔτο κε ημῆς προῦμεν||²
 Φεραρη. καθος επεριλαβαμεν σηφονηα ὑπανδριας και κα-
 θαρὸν σινικισιον, ὅπος εν Θεῶ αἰιο ἰνα λάβη ο
 τιμοτατ(ος) Χουσακισ Στριαν(ος) την||³ θιγατεραν τοῦ ενδεσιμοῦ σκιεβοφιλαξ Ντε
 Φεραρη, ὄνοματι κερα Μαροῦσα, δια γινεκαν του νομιμον και ευλογιτικην, παρθενον,
 καθὸς||⁴ οριζι ὁ αἰιζ τοῦ Θεοῦ και αποστωλυκην εκλησιαν. Εν μπροτης μεν επικα-
 λοῦντε τας ευχας τον γονεον τ(ος), ὅτι κατα το γιεγρα||⁵μενον ευχες γονεον στυρι-
 ζοῦν θεμεληαν υκον, επυτα δια χαρην πρικ(ος) ὁ ανο(θεν) αφεντης σκιεβοφυλαξ δινι-
 αρχῆς την||⁶ εκλυσιαν του, τον Ντιμιον Προδρομον, εἰς το Καστρο, εχι τῆνε αγορα
 του, καθὸς εβρισκιετε με την Καμπανα και τες αἰιες υκονες,||⁷ (ος) ἦνε, ευγαζοντας
 διο υκονες, υ μιὰ υ Παναγια και υ αλλη ο τημιος Προδρομος, ποῦ ηνε εις τον ντιχων,
 ενα εβαντζεληο,||⁸ ανθολωγιον, μισο ευχηλεον, αποστωλων, τριοδι και αλλα μερικα
 χαρτηα χριάζοῦντε ενοῦς ιερεα και ὑερα οσα χριαζοῦντε||⁹ να λητοῦργισι ενας ηρεας·
 τα σπιτηαν τοῦ εις την Γκατο Πορτα μετα τον θανατον τοῦ· ενα αμπελη εἰς το
 Κροτηρι, σιμπληος Βασιλης||¹⁰ Χουσι Κοβεοῦ· διο χοραφηα εις την Μπλαγια με προ-
 στεγαδι και αλλωνι καθος εβρισκοῦντε, σι(μπληος) απο το ενα μερος Πατιστ(ος) Μαυ-
 ρικης||¹¹ και απο το αλλω ὁ κια υ Κ(ατα)ποληανι· ετερο αλλω χοραφη ανο(θεν) της
 Πλαγιας, σ(ιμπληος) χοροπισκοπ(ος) Βενιερης και Πετρος Απανεμιας· εις το||¹² Κα-
 λαμι το απανο ξομανδρι, καθος εβρισκιετε με την μπεριοχην τοῦ· καρεγλες πεντε,
 σκανιο ενα καρενηο και αλλω προτηνο,||¹³ ολλα διο, διο τηλαρια, διο ζευ(γαρηα) σεντο-
 νηα, παπλοματα διο, κουρτηνα μια μαυροκεντυτη, καθρα τεσερα, εκονισματα ενα με-

¹⁰. I. Βιοβίτζης, Το κληρονομικὸν δικαίωμα των συζύγων ἐπὶ ατέκνου γάμου εἰς τὴν Πάφον κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα, *E.A.I.E.A.* 8, 1958, ἐγγρ. 9.

γαλο||¹⁴ και διο μυκρα, καθρευτι μεγαλω ενα μαυρο κε ετερο μικρο κοκκνο, ενα βουτζι του κρασιου και ενα ξιλοβουτζι, διο κασελες,||¹⁵ ι μια μεγαλη καρени κε ενα μικρο πολυτικο, ταυλομαντηλω ενα, μαξελαιρια τρια κε μια μανα, ενα ζευ(γαρι) μανικιες βελουδες,||¹⁶ ενα μαντηλη χρισο πρασινο χρισο, καλτζες ζευ(γάρρα) διο, ρουχα της φορεσιας της ὄλλα εδικαν της, απλαδενες, πιατα κε πετζετες, οσα||¹⁷ εχη να περني το ενα τριτο, διο μαχραμαδες· ταυτα παντα και την ευχην τον γονεων τος.—

||¹⁸ Επι το ετερον μερ(ος) γραφι προς εχη και ο ριθυς ανο(θεν) Χουσακις ενα αμπελυ εις το Χοριδακι, σ(μπληος) Νικολ(ος) Ντουλουφυς· ενα χοραφυ εις του||¹⁹ Θολα, σ(μπληος) Ιω(ανης) Βενιερης· ετερο αλλω χοραφι εις τον Ελυτα, σ(μπληος) Διμιτρακις Γιεοργακι Σκιαδα· ενα σπιτη ανογιον εις το Παραπορτη· ενα σκανιο,||²⁰ ενα κασελη και μιαν κασελα, διο καρεγλες, διο βουτζα του κρασιου και ενα ξιλοβουτζι· περο με τουτι την κοντετζιον τεργιασμενα||²¹ κε ευχαριστιμενα κε τα διο μερη, ξεκαθαριζουν οτη, αν τηχι θανατος του ανδρος υ της γινεκας, αν ηθελες ηστε και υερομενι και να μην||²² εχου πεδι, υ κε αν καμου κε ηθελε ηστε αποθαμενο, υ κε αν εχουσι κε να αποθανι, να στρεφετε ολω τοπραμα ευθής, σπιτυα και||²³ υποστατικο, εις τους προθιμους εδικους απ εκυ που πουρκιζουντε, μονον υ εκλισιαν να μενι εις χυρας του Χουσακι, αν γινη υερεας,||²⁴ να τινε εφιμερεβη επι ζοης του και μετα τον θανατον του να στρεφετε εις τους προθιμους, ος υπαμεν. Ξεκαθαριζετε ακομι, οτη αν τηχη||²⁵ θανατος τής γινεκος, να εχη, αν υερεας γινη, το αμπελη εις το Κροτηρι με την ὀμιαν κοντετζιον που τρεχη να χηερετε την εκλησιαν· ετζη||²⁶ και ο Χουσακις ομιόν τροπων, αν του τηχι θανατος, να χηερετε το χοραφη εις του Θολα υ σηνβηα του επη ζοης της, αν παπαδιαν ηνε. Στερκτα||²⁷ λυπόν, ος υπαμεν, τα δε διο μερη εκαμαν το παρόν φανερό και υπογραφετε ηδιοχηρος τ(ος) και μαρτηρον αξηοπιστων εις ενδιξην παντοτινι.

||²⁸ — Μηχαυλ Ιερευ Ντε Φεραρης και σκιεβοφιλαξ Παρικιας στεργο και βεβεονο το π(αρ)ον — Χουσης Στρηανος στεργο και βεβεονο — Σακιελαρι(ος) Βιτζαρας
²⁹||μαρτιρας.

³⁰||Τζουανες Προτονοτάρης Κα(ντζελαριος) εις αναζητησιν εγραψα.

//12 σκάνιο = σκαμνί

//12 καρένιο = καριδένιο

//13 τηλάγια = στρώματα

//15 ταυλομάντηλο = τραπέζομάνδηλο

//15 μάνα = μαξιλάρι χωρίς τη θήκη του

//15 μανικιές = μανίκια ή γάντια

//16 απλαδένες = πιατέλες

- //17 μαιχαμάδες = μαντήλια του λαϊμού κεντημένα
 //20 ξυλοβούτζι = ξύλινο βαρέλι
 //26 στεροκτά = με συναίνεση, συμφωνημένα

3. Ιβεντάριο.¹¹

1609 αὐγούστου 21 εἰς τὴν Σαντορίνη εἰς τὸ κάστρο τοῦ Σκάρου. |² Μὲ ὄρισμὸν τοῦ μεγαλιωτ(ά)τ(ου) μ(ισέρ) Τζουάνε Σιγάλα καπετάνιου ἐπίγα ἐγὼ ὁ γεγραμμένος |³ καντζελάριος μὲ τὸν Βασίλη Νοδάρων κοντόσταυλον καὶ ἐνήξαμε το σπήτη |⁴ πὸ ἐκατηκα ὁ (μισέρ;) Μανόλης Βασάλος ἔμπροσθεν τοῦ μ(αστρ)ο Τζαντώνη Νταργέντα |⁵ καὶ μ(άστρ)ο Ἄντωνη Γαβαλά τοῦ μ(ισέρ) Μάρκ(ου) πὸ τοῦς ἐκράξαμεν διὰ μαρτιρους καὶ |⁶ ἐκάμαμε τὸ παρὸν ἡνβεντάριο εἰς ὃ τι εἰρησκετε μέσα εἰς τὸ λεγόμενον σπήτ(1).

|⁷ Καὶ πρῶτο :

⁸ ἓνα πάγκο ταλπεδένο κενούριον καὶ ἔχει μέσα		
⁹ ἓνα ἀλετζερό ἀγκονητιάνηκο	n ⁰	1
¹⁰ ἓνα λαγήνη καὶ αὐτὸ ἀγκονητιάνηκο	n ⁰	1
¹¹ μῆα σκουτέλα πράσινη καστελιωτικῆ μὲ γλήνα μέσα	n ⁰	1
¹² ταληερόπουλα ζύληνα ὀκτώ καὶ ἓνα μεγάλο ποῦ εἶνε ἐνέα	n ⁰	9
¹³ μαχέρεια πεντε τῆς ταύλας μὲ ἄσπρο κόκαλο μανήκη	n ⁰	5
¹⁴ πηροῦνια τρῆα σιδερένη μὲ ἄσπρο κόκαλο μανήκη	n ⁰	3
¹⁵ ἓνα ἀτζαλή	n ⁰	1
¹⁶ κουτάλια ζύληνα ἔξε	n ⁰	6
¹⁷ ἓνα πῆατο χοντρό	n ⁰	1
¹⁸ ἓνα καρτουτζο χοντρό	n ⁰	1
¹⁹ καὶ ἓνα ρογάκη χοντρό	n ⁰	1
²⁰ στάνη μῆκρὰ μεγάλα ἐνέα	n ⁰	9
²¹ Εἰς μῆα κασέλα παλεὰ ταλπεδένια		
²² ὀκτώ λαίγηνα πολίτικα φῆνα τα δύο χρουσομ(ένα) καὶ δύο μαστελάτα	n ⁰	8
²³ τέσσεροις ἀπλάδεναις πολίτικαις φῆναις	n ⁰	4
²⁴ μῆα σκουτέλα μεγάλη ἀγκονητιάνηκη	n ⁰	1
²⁵ κούπαις ἀγκονητιάνηκαις τέσσεροις	n ⁰	4
²⁶ ἔξε σκουτέλη πολίτικα φῆνα	n ⁰	6
²⁷ δύο ἀλατζερά ἀγκονητιάνηκα	n ⁰	2

¹¹ Α. Τσελίνας, *Μαρτυρίες ἀπὸ τὴ Σαντορίνη (1573-1819)*, Αθήνα 1985, 78-81.

/ ²⁸	τρία ἀπλεδένηα ἀγκονητιάνηκα	n ⁰	3
/ ²⁹	ἓνα ραμνή ἀγκονητιάνηκο	n ⁰	1
/ ³⁰	δύο λαδηκά ἀγκονητιάνηκα	n ⁰	2
/ ³¹	ἓνα λαηνάκη φήνο κόκηνο πλουμηστό	n ⁰	1
/ ³²	δύο ρογία πράσινα χοντρά	n ⁰	2
/ ³³	ἓνα πηπεροτρήφτη πλουμηστό	n ⁰	1
/ ³⁴	ἓνα μικρὸ λαηνάκη ἀγκονητιάνηκο	n ⁰	1
/ ³⁵	δύο ἀγασταρόλαις γιάληναις	n ⁰	1
	/ ³⁶ Εἰς ἓνα κοφήνη		
/ ³⁷	πηάτα ἄσπρα τοῦ Ἄγκόνα τριάντα ἔξε	n ⁰	36
/ ³⁸	ὀκτὼ ἀπλάδεναις καὶ αὐταῖς ἀγκονητιάνηκαις	n ⁰	8
/ ³⁹	ἀκομί δύο ἀπλάδεναις μεγάλαις καὶ αὐταῖς ἀγκονητιανηκαις	n ⁰	2
/ ⁴⁰	ἀκομί μητζᾶ ἀπλαδενόπουλα ἀγκονητιάνηκα τέσσερα	n ⁰	4
/ ⁴¹	τρεῖς σκουτέληα ἀγκονητιάνηκα	n ⁰	3
/ ⁴²	ἓνα πηάτο γερανίο πλουμηστό μαγιόλκα	n ⁰	1
	/ ⁴³ Μῆα πράσηνη πλουμηστή κασέλα		
/ ⁴⁴	ἓνα κομάτ(ι) στήψη	n ⁰	1
/ ⁴⁵	ἓνα κουβάρη σπάγο	n ⁰	1
/ ⁴⁶	ἓνα λαηνάκη πολήτικο δύχος αὐτή	n ⁰	1
/ ⁴⁷	μῆα γραφή σεντέντζια	n ⁰	1
/ ⁴⁸	δύο ροπήδια σουριάνηκα	n ⁰	2
/ ⁴⁹	τρεῖς ἀπλάδεναις μεγάλαις πολιτικαῖς καὶ ἓνα βατζέλη ἀγκονητιάνηκο	n ⁰	4
/ ⁵⁰	ἔξε προσκεφαλάδαις ἢ μῆα με τὸ ψήδη	n ⁰	6
/ ⁵¹	πέντε ρέσταις μαργαρητάρη ψυλὸ εἰς ἓνα κομάτι χαρτὴ τηλημένα μέσα εἰς τὸ πορταλαμῆδη	n ⁰	5
/ ⁵²	ἓνα ποκάμησο ἀνδρίκιω ληνὸ παλεὸ	n ⁰	1
/ ⁵³	ἓνα κτένη κοκαλένιο	n ⁰	1
/ ⁵⁴	ἓνα πηρόβολον	n ⁰	1
/ ⁵⁵	ἓνα κουρτηνόπανο κόκηνο μοχαγερένιο	n ⁰	1
/ ⁵⁶	μῆα παλεόκαλτζα κόκηνη	n ⁰	1
/ ⁵⁷	κοματ(ια) δύο πανὴ μαύρο σενταντὴ	n ⁰	2
/ ⁵⁸	μῆα βούρια εὔκερη	n ⁰	1
/ ⁵⁹	ἓνα θυλακούρη	n ⁰	1
/ ⁶⁰	κουτάλη(α) ξύληνα πολιτικά ἤκοσει πεντε	n ⁰	25
/ ⁶¹	μῆα θήκη με στάνηα δέκα	n ⁰	10
/ ⁶²	ἓνα ποτήρη γιάληνο μὲ κάπια γιαλάκηα μέσα	n ⁰	1

/53	ένα κτένη κοκαλένιο	n ⁰	1
/54	ένα πηρόβολον	n ⁰	1
/55	ένα κουρτηνόπανο κόκηνο μοχαγερένιο	n ⁰	1
/56	μήα παλεόκαλτζα κόκηνη	n ⁰	1
/57	κοματ(ια) δύο πανή μαύρο σενταντή	n ⁰	2
/58	μήα βούρια εϋκερη	n ⁰	1
/59	ένα θυλακούρη	n ⁰	1
/60	κουτάλη(α) ζύληνα πολιτικά ήκοσει πεντε	n ⁰	25
/61	μήα θήκη με στάνηα δέκα	n ⁰	10
/62	ένα ποτήρη γιάληνο με κάπια γιαλάκηα μέσα	n ⁰	1
/63	ένα κοματ(ι) μαύρο τομάρη	n ⁰	1
/64	μήα μουτζούνα με τα γένηα	n ⁰	1
/65	κορδαις όπου στηβάζου, σαράντα εζε	n ⁰	46
/66	ένα κορδοκρούστη	n ⁰	1
/67	ένα σαν λουρη	n ⁰	1
/68	μήα μαχέρα με τὸ φικάρη	n ⁰	1
/69	μήα προβήα	n ⁰	1
	70 Μήα κασελοπούλα ταλπεδένη		
/71	ένα μπούστο παλεὸ τζαντουνηένο κόκηνος	n ⁰	1
/72	ένα μαντηλόπουλο τῆς ταύλας	n ⁰	1
/73	ένα ζευγάρη παλεοκάτζουνα χοντρά, μάληνα, πλεκτά	n ⁰	1
/74	ένα ζύληνο μουρτάρη με τὴν μάτζα	n ⁰	1
/75	ένα λαγήνη n ⁰ 1, δίο τριχαις n ⁰ 2, δύο κατρεύταις ατζελίνους n ⁰ 2.		
	76 Εἰς τὸν ἀποκρέβατον		
/77	ένα τηγάνη και ένα ταψή, μήα σβήγα και μήα κερκήδα		
/78	ένα σέκιο, μήα παλεοκαρέγλα βενέτηκη		
/79	μήα λαγήνα μεγάλη και μήα ρογία, ένα μητζὸ προσκεφαλάδη		
/80	εἰς ένα βαρέλη, τηρή κομάτια ὀκτώ	n ⁰	8
/81	ένας πήθος μεγάλος, μήα κοφήνα εϋκερη		
/82	ένα τζημπήλη με κουκουναραις δέκα n ⁰ 10.		
	83 Μήα κασέλα ταλπεδένηα		
/84	“Ηχε μέσα ένα ζευγάρη βράκαις ἄσπραις ληναῖς με μαύρα μεταξοτά 85 ζόμπλια n ⁰ 1		
/86	ένα τηλαρόντιμα, φράμπαις ἄσπραις		
/87	ένα σακούλη χάρτηνε με ληβάνη ἄρσενικὸ n ⁰ 1		
/88	ένα σκεπάρνη πολιτήκο n ⁰ 1		
/89	ένα τριπανάκη n ⁰ 1		

- |⁹⁰ ἓνα ζύλο πὸν τηλήγουν το μετάζη
 |⁹¹ ἓνα τζημπηλάκι με κόρδαις ἔξε καὶ πανήα στράτζα
 |⁹² ἓνα χορηστήρη ἄσπρο κοκαλένιο
 |⁹³ ἓνα κομάτ(ι) ρουμπάρμπαρο εἰς χαρτὴ τυλημένο
 |⁹⁴ ἓνα ρογὴ ἄσπρο κρεμασμ(ένο) εἰς τὸν τίχον
 |⁹⁵ ἓνα κοφήνη με σκουτέλομούρχουτα κομάτια δεκαπέντε n⁰ 15
 |⁹⁶ μῆα ζύστρα τοῦ τηρίου n⁰ 1
 |⁹⁷ ἓνα καλάθη με γιαλήα κομάτ(ια) ἑπτὰ n⁰ 7
 |⁹⁸ ἓνα καλαθάκη με ἓνα κτένη ζύληνο n⁰ 1
 |⁹⁹ ἓνα καλαθάκη με ἓνα ζηράφη καὶ ἓνα γάντζο καὶ παληόπανα.
 |¹⁰⁰ Ἄπάνω εἰς τὸ κρεβάτη δύο κοφήνηα με μαλήα n⁰ 2.
 |¹⁰¹ Εἰς τὸ μπατάρη δύο κοφήναις εὔκεραις καὶ ἓνα κοφηνήδη
 |¹⁰² καὶ μαλήα χητά.
 |¹⁰³ μῆα ψάθη σουριάνηκη κενούρια ἄπάνω εἰς τα δοκάρια
 |¹⁰⁴ δύο κοφηνηδοπούλαις εὔκεραις
 |¹⁰⁵ σαήταις ὀκτώ ἢ μῆα δύχος ζηφάρη
 |¹⁰⁶ καὶ ἓνα δοζάρη
 |¹⁰⁷ ἓνα κάνεστρο με δύο σκουτέλαις καὶ ἓνα ψαλήδη καὶ δύο θυλακούρια
 |¹⁰⁸ ἓνα φησαρὸ καὶ μῆα σηδερένηα κουτάλα
 |¹⁰⁹ μῆα ταύλα ντε μαντζάρε λεβαήτζα, σκανιόλα δίο μαδερένια n⁰ 2
 |¹¹⁰ μῆα παλιομανίκα ἄπάνω εἰς τὴν ταύλα
 |¹¹¹ θήδαις κομάτ(ια) ἑπτὰ n⁰ 7
 |¹¹² ἓνα τζαρδελοβάρελο μητζό εὔκερο
 |¹¹³ τρία κονήσματα n⁰ 3
 |¹¹⁴ ἓνα κομάτι ταύλα.
 |¹¹⁵ Εἰς τα δοκάρια ἄπάνω ἓνα κομάτ(ι) μαδέρη πεσομ(ένο)
 |¹¹⁶ ἓνα παλεὸ μαναράκη
 |¹¹⁷ ἓνα γαβὰ ζύληνο στὸν ἀπόκρέβατον.
 |¹¹⁸ Εἰς τὸ κρεβάτι δύο ταύλαις καὶ εἰς τὸν πάγκο ὀμπρὸς ἓνα μαδέρι.
 |¹¹⁹ Τὴν ὥρα ὀποῦ τὰ ἐγράψαμε ἐσφαλήσαμεν τὴν πόρτα καὶ ἐκκληδοσα |¹²⁰ μὲν
 τὴν καὶ ἐβουλόσαμεν τὴν κατοίναν καὶ ἐφικαμέν τη καθὼς |¹²¹ ἦτον καὶ ὅλα
 τα γεγραμμένα μέσα ἔμπρὸς εἰς τοὺς λεγομένους |¹²² μαρτυρας καὶ κοντό-
 σταύλον.
 |¹²³ Μιχελῆς Γύζης καντζηλάριος ἔγραψα.

8 ταλπεδένο < talpon ἰταλ.-βεν. = ἀπὸ χοντρὸ ζύλο// 9 αλετζερό = ἀλατοδοχεῖο πὸν
 χρησίμευε καὶ γιὰ τὴ διατήρηση τῶν αὐγῶν// 9 ἀγκονηατιάνηκο = ἀπὸ τὴν Ἄγκωνα// 11

γλήνα = λίπος // 12 ταληρόπουλα < tagliero, tagier ιταλ.-βεν. = στρογγυλό και επίπεδο ξύλινο σκευός της κουζίνας, πιάτο // 13 ταύλας < tavnola ιταλ. = τραπέζι // 15 άτζαλή < azzalin ιταλ.-βεν. = εργαλείο άτσάλινο για τὸ τρόχισμα τῶν μαχαιριῶν // 19 ρογάκη = δοχείο νεροῦ // 20 στάνηα < stagno ιταλ. = δοχείο τενεκεδένιο // 22 πολήτικα = ἀπὸ τὴν Πόλη // 22 μαστελάτα < mastello ιταλ.-βεν. = βαθὺ δοχείο μὲ μεγάλο ἄνοιγμα // 23 ἀπλάδεναις = πιατέλες // 29 ραμνή < ramina ιταλ. = δοχείο για ζέσταμα νεροῦ // 35 ἀγασταρόλαις = σουπιέρες (;) // 40 μητζά = μικρά // 42 γερανίο = γαλάζιο // 42 μαγιόλκα = τύπου Μαγιόρκας // 48 ροπήδια σουριάνηκα = βεντάλιες ἀπὸ τὴ Συρία // 49 βατζέλη < vascello ιταλ. = λεκάνη // 51 ρέσταις < resta ιταλ.-βεν. = ὄρμαθός // 51 πορταλαμηδη = εἰδικὸ κλειστὸ χάρισμα μέσα στὴν κασέλα // 55 μοχαγερένιο = εἶδος ὑφάσματος // 58 βούρια = σάκκος δερμάτινος // 58 εὔκερη = ἄδεια // 59 θυλακούρη = δερμάτινο σακκούλι // 65 κορδαις < corda ιταλ. = λεπτὸ σχοινὶ // 71 μπουστο = κοντογούνι // 74 μουρτάρη = γουδι // 74 μάτζα = γουδοχέρι // 76 ἀποκρέβατον = χῶρος σκοτεινός και χαμηλός κάτω ἀπὸ τὸ ὑπνοδωμάτιο, πού χρησίμευε για ἀποθήκη // 77 σβήγα = ἀδράχτι // 77 κερκήδα = σαῖτα ὑφαντικῆς // 78 σέκιο < secchio ιταλ. = κάδος // 86 τηλαρόντημα = κάλυμμα τοῦ στρώματος (τυλάριον = στρώμα) // 93 ρουμπάρμπαρο < riobarbaro ιταλ. = φαρμακευτικὸ φυτὸ για καθαρτικὸ // 109 ταύλα ντε μαντζάρε < tavnola de mangiare ιταλ. = τραπέζι φαγητοῦ // 109 σκανιόλα < scagno ιταλ. = σκαμνὶ // 116 μαναράκη = τεσκούρι // 120 κατοίνα < catena ιταλ. = ἄλυσίδα.

// 11 σκοντέλα = πιατέλα

// 32 ρογία = ? [ροῖ = πῆλινο ἢ τσίγκινο ελαιοδοχείο με ράμιφος]

// 50 ψήδη = μαξιλαροθήκη.

// 86 φράμπαις = κρόσια

// 91 στράτζα > σάρτζα = μάλλινα

// 112 τζαρδελοβάρεδο = σαρδελοβάρελο

// 117 γαβά = γαβάθα ?

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

E.A.I.E.A. = Επετηρίς Αρχείου Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου.

E.E.K.M. = Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών .

E.K.E.I.E.A. = Επετηρίς Κέντρου Ερεῖνης Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Η βιβλιογραφία που αφορά τις Κυκλάδες είναι ευρύτατη. Σημειώσουμε τις μελέτες που κυρίως χρησιμοποιήθηκαν στο κείμενο που προηγήθηκε. Εντός του κειμένου σε αγκύλες επισημαίνονται μόνο οι πηγές ὡς κειμένων ἢ αποσπασμάτων παρατίθενται αυτούσια.

1. Σπ. Ασδραχάς, Νησιωτικές κοινότητες και φορολογικές λειτουργίες, *Τα Ιστορικά* 8 και 9, 1988, 3- 36 και 229-258 αντίστοιχα.

2. Ι. Βιοβίξης, Οι κοινοί καγκελάριοι της Νάξου επί τουρκοκρατίας, *Αρχεῖον Ἰδιωτικού Δικαίου*, 12, 1945, 88- 101.

3. Ι. Βιοβίξης, Αι βολαὶ τῆς νήσου Κέας, *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, 19, 1949, 26-73.

4. Ι. Βιοβίξης, Έγγραφα δικαιοπραξιῶν τῆς Μυκόνου του 17ου και 18ου αἰῶνος, *E.A.I.E.A.* 5, 1954, 127- 143.

5. Ι. Βισβίτζης, Δικαστικά αποφάσεις του 17ου αιώνας εκ της νήσου Μυκόνου, *E.A.I.E.A.* 7, 1957, 20-154.
6. Ι. Βισβίτζης, Τινά περί των προικίων εγγράφων κατά την βενετοκρατίαν και την τουρκοκρατίαν, *E.A.I.E.A.* 12, 1965, 1-129.
7. Ζ. Γαβαλάς, Φολεγάνδρος, *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας* 2, 1885, 475- 515.
8. Α. Δρακάκης, Η Σύρος επί τουρκοκρατίας, τ. 1, Ερμούπολη 1948.
9. Α. Δρακάκης, Η Σύρος επί τουρκοκρατίας - Η δικαιοσύνη και το δίκαιον, *E.E.K.M.* 6, 1967, 63- 492.
10. Ιω. Δελλα-Ρόγκα, Το δίκαιον της Νάξου κατά τους χρόνους της τουρκοκρατίας, *E.E.K.M.* 7, 1968, 426- 481.
11. Π. Ζεργλέντης, *Μαντροκάθισμα, βουδόμαντρα, θεμωνιά, μιτάτο*, Ερμούπολη 1923.
12. Π. Ζεργλέντης, *Σύστασις του κοινού των Μυκονίων*, Ερμούπολη 1924.
13. Π. Ζεργλέντης, *Φεουδαλική πολιτεία εν τη νήσω Νάξω*, Ερμούπολη 1925.
14. Ν. Κεφαλληνιάδης, Ποιμενικά Νάξου, *E.E.K.M.* 10, 1974-1978, 405- 455.
15. Ι. Κονταρίνης, Περιγραφή της νήσου Φολεγάνδρου, *Πανδώρα* 20, 21, 1869 και 1870, 461- 464 και 25-29 αντίστοιχα.
16. Ελ. Κούγκου, *Οι κοινοτικοί θεσμοί στις Κυκλάδες κατά την Τουρκοκρατία*, Αθήνα 1980.
17. Ελ. Κούγκου, *Οι κοινοτικοί θεσμοί στις Κυκλάδες κατά την Τουρκοκρατία. Ανέκδοτα έγγραφα*, Αθήνα 1980.
18. Σ. Λάζαρη, Συμβολή στην οικονομική ιστορία της Μυκόνου, εξέλιξη και κατανομή των φόρων, τέλη 17ου - αρχές 19ου αιώνα, *E.E.K.M.* 14, 1993, 123- 149.
19. Α. Λεντάκης, *Paterna paternis, materna maternis. Ενα κατάλοιπο της συλλογικής ιδιοκτησίας του γένους στο μεταβυζαντινό δίκαιο ή αναίρεση μιας ερμηνείας του Γ. Μαριδάκη για το κληρονομικό δίκαιο της Μήλου τον ΙΖ' αιώνα*, *Μηλιακά* 2, 1985, 285-486.
20. Ευ. Λιάτα, *Η Σέριφος κατά την τουρκοκρατία, (17ος-19ος αι.)*, Αθήνα 1987.
21. Α. Μηλιαράκης, *Υπομνήματα περιγραφικά των Κυκλάδων νήσων κατά μέρος Ανδρος, Κέως*, Αθήνα 1880.
22. Α. Μηλιαράκης, *Αμοργός*, Αθήνα 1884.
23. Ευ. Μπαλτά, Από το φορολογικό τεκμήριο στην αγροτική οικονομία: οι καλλιέργειες στη Σαντορίνη τον 18ο αιώνα, *Τα Ιστορικά* 6, 1986, 282- 314.
24. Δ. Πασχάλης, *Η Ανδρος*, 2 τ., Αθήνα 1927.
25. Γ. Πετρόπουλος, Νομικά έγγραφα Σίφνου της συλλογής Γ. Μαριδάκη (1684-1835), *Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας*, τ. 3, τχ. 1, Αθήνα 1956.
26. Γ. Πετρόπουλος, Νοταριακά πράξεις Μυκόνου των ετών 1663-1779, *Μνημεία του Μεταβυζαντινού Δικαίου*, τ. 3, Αθήνα 1960.
27. Μ. Σπηλιωτοπούλου, Στη Σαντορίνη του 17ου και 18ου αιώνα: αγοραπωλησίες ακινήτων, *Τα Ιστορικά* 17, 1992, 243-274.
28. Α. Σιφωνιού- Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λ. Αρτεμιάδη, Ο κώδικας του νοταρίου Νάξου Ιωάννου Μηνιάτη 1680-1689, *E.K.E.I.E.A.*, 29- 30 (1982- 3), Αθήνα 1990, 125-1312.
29. Β. J. Slot, *Archipelagus Turbatus. Les Cyclades entre la colonisation latine et occupation ottomane, c. 1500-1718*, 2 τ., Βέλγιο 1982.
30. Β. J. Slot, Ο κατάλογος των φορολογουμένων του Κάστρου της Μήλου στα 1670, *Μηλιακά* 2, 1985, 97-152.
31. Σ. Συμεωνίδης, Ανέκδοτα νομικά έγγραφα Σίφνου, *Σιφνιακά* 2, 1992, 103-140.
32. Μ. Τουρτόγλου, Η νομολογία των κριτηρίων της Μυκόνου (17ος - 19ος αι.), *E.K.E.I.E.A.* 27- 28 (1980-1), Αθήνα 1985, 3- 257.
33. Α. Τσελίκας, Το αμπέλι στα δικαιопρακτικά έγγραφα της Σαντορίνης, *Ιστορία του ελληνικού κράσιού*, Αθήνα 1992, 84-90.
34. Ι. Χατζιδάκης, *Η ιστορία της νήσου Μήλου*, Αθήνα 1972.
35. Ι. Ψύλλας, *Ιστορία της νήσου Κέας*, Αθήνα 1920.